

De Spinoza! is een uitgave van de Vereniging Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs

December 2017, jaargang 19, nr. 2

Met:

*Interview met Sem de Maagt
over persoonlijke identiteit*

Lesideeën over identiteit

Veranderingen in het Havo-examen

*Socratisch schrijven:
een verslag van de vfvo-studiedag*

*Verslagen van de examens
van 2017*

December 2017, jrg 19, nr. 2

Redactie:

Jasper Beckeringh,
Nienke van Dijken, Eva Pallandt,
Olle Spoelstra, Martin Struik
Dyane Til, Sake van der Wall

Met bijdragen van:

*Frans van Dorp,
Floor Rombout,
Hans Wessels*

Inhoudsopgave

Namens de voorzitter	3
Mededelingen	4
'Het idee dat je jezelf het beste kent, klopt dat wel?'	5
Twee lesideeën over identiteit	9
Het Krijtje: Joan de Ruijter	11
Beste Baruch....	13
Verandering opzet examens havo filosofie	15
De werkvorm: het delen van een filosofisch gearticuleerde levensbeschouwing	20
Filosoferen over de relatie tussen tolerantie en politieke macht	22
Verslag workshop Socratisch Schrijven van Marjan Slob, meteen te gebruiken in de les!	25
Over de sceptische levenswandel van een schnautzer en een vleermuis	27
De backpackersparadox, water en klimaatverandering	33
Agenda december tm februari	39

Namens de voorzitter

Beste leden,

Een bruisende vereniging worden, dat heeft het huidige bestuur zich onder andere ten doel gesteld. Terugkijkend op de studiedag lijkt de VFVO dit inderdaad te zijn: met 65 docenten hebben we ons verdiept in socratisch schrijven, schrijven met philosophicons en de begeleiding van het schrijfproces van leerlingen. Bovendien zijn we ondertussen met 196 leden, die materiaal uitwisselen, bijeenkomen om van elkaar te leren en activiteiten voor leerlingen organiseren. Ik verwacht dat de vernieuwde website hier binnenkort ook aan kan bijdragen en natuurlijk deze nieuwe Spinoza!.

In de rest van onderwijsland bruist het eveneens: stakende docenten op het Maaiveld en in een nieuw kabinet wellicht een ander politiek gezicht van onderwijs. Bovendien is de curriculumherziening curriculum.nu gestart. In deze curriculumherziening is een grote rol weggelegd voor individuele docenten. Gelukkig hebben verschillende filosofen gesolliciteerd en hopelijk zullen enkele van hen deelnemen aan de ontwikkelteams. Als vakver-

eniging kunnen we de ontwikkelteams van advies voorzien, op korte termijn door een visie te formuleren en in 2018 door te reageren op de tussenproducten van de ontwikkelteams. We nodigen leden en vakdidactici nadrukkelijk uit om kritisch en constructief mee te denken hierover. Doe vooral mee, want het is en blijft belangrijk om met anderen in gesprek te gaan over de waarde van filosofieonderwijs.

Eén van de plekken waar dit gesprek gevoerd zal worden is de ISVW op 17 februari. Dan organiseren we een congres over identiteitsvorming in het onderwijs en stellen we vragen als: hoe kunnen we op school jongeren ruimte geven te onderzoeken wie ze zijn? (Hoe) kan je jezelf leren kennen? En welke rol kan filosofie daarbij spelen? Naar aanleiding van het nieuwe havo-examenonderwerp, maar relevant voor iedereen die zich met de persoonsvorming van leerlingen bezighoudt.

De collega's met een havo-examenklas zijn al veel gericht bezig met dit thema. Ik wens hen veel succes met het eigen maken van 'IK.' en het vertalen hiervan naar

mooie lessen. Extra spannend is het nieuwe examenthema dit keer, vanwege de enigszins gewijzigde opzet van het centraal examen. Zie daarover ook de bijdrage van Frans van Dorp in deze Spinoza!.

Ondertussen is de jury van De Jonge Denkers aan het werk gezet om de columns van leerlingen te lezen en een selectie te maken voor het eerste collectief Jonge Denkers des Vaderlands. Ben je ook benieuwd wat leerlingen schrijven over 'De verbeelding aan de macht'? Hou dan de site van De Jonge Denkers in de gaten.

Voor nu wens ik jullie namens het bestuur alle goeds en we hopen jullie tegen te komen op één van de filosofische activiteiten dit schooljaar.

*Floor Rombout
(vice-voorzitter)*

Mededelingen

VFVO-Conferentie: Identiteitsvorming in onderwijs!

Hoe kunnen we als docent opgroeiende mensen helpen hun mens-zijn vorm te geven? Wat kan de school betekenen voor haar leerlingen om een eigen identiteit te vinden in onze wereld? Kom op 17 januari 2018 ook naar een grootse conferentie over Identiteitsvorming in onderwijs!

Onze Denker des Vaderlands, René ten Bos, zal ons prikkelen hoe school ons denken beïnvloedt. Gevolgd door vele workshops van filosofen, onderzoekers en onderwijs-deskundigen. Voor inspiratie én praktische handreikingen om bezig te gaan met de rol van identiteit in ons onderwijs. Tijd om ons dieper te verwonderen - wellicht de sleutel tot een antwoord? Doe mee!

Voor meer informatie over de conferentie, zie www.vfvo.nl/actueel of neem contact op met Fransiscus Kusters via info@vfvo.nl.

Essaywedstrijd NVBe voor leerlingen bovenbouw HAVO/VWO

Ter gelegenheid van haar vijftienvijftigjarige bestaan organiseert de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe) een essaywedstrijd voor leerlingen van de bovenbouw van HAVO en VWO (klas 4 en hoger).

“Wat voor samenleving zie je voor je als je aan de toekomst denkt, en wat zullen daarin de bio-ethische kwesties zijn: kwesties van goed en kwaad betreffende het leven, de zorg, dieren, technologie? Denk out-of-the-box, laat je fantasie de vrije loop, vertel ons wat wij, van boven de 20, niet kunnen weten! En werk het zo uit, dat wij het ook goed kunnen snappen.”

Voor meer informatie over deze essaywedstrijd, zie www.vfvo.nl/actueel

100 jaar De Stijl: essaywedstrijd voor Brabantse filosofieleerlingen

In het kader van 100 jaar De Stijl én het feit dat het idee voor dit tijdschrift dat de kunst definitief zou gaan vernieuwen, in Tilburg werd geboren, willen wij het initiatief nemen tot een essaywedstrijd voor filosofiescholieren. De leerlingen krijgen de opdracht om vanuit wijsgerig perspectief een essay te schrijven over het begrip ‘Vernieuwing’. Wat brengt dit concept tot stand en wat heeft het tot stand gebracht op het gebied van wetenschap, politiek, filosofie, kunst en samenleving?

We hebben een stille hoop dat er in de essays van de leerlingen op een persoonlijke manier tegengas gegeven zal worden tegen de modieuze opvattingen over vernieuwing. Vandaar de projectnaam: Mijn Stijl. De deadline voor inzending is 15 maart 2018.

Hartelijke groeten,
Hans Happel & Jan Verweij

*Voor meer informatie over deze essaywedstrijd, neem telefonsich contact op met Hans Happel via 013 4562528.
Zie ook destijltilburg.nl.*

‘Het idee dat je jezelf het beste kent, klopt dat wel?’

Een interview met één van de auteurs van het havo-examenboek
Sem de Maagt

‘Ik denk niet dat er een zelf is dat we kunnen ‘ontdekken’ als we maar goed genoeg zoeken’, zegt Sem de Maagt, auteur van *IK. Filosofie van het zelf*. Hij verklaart hiermee zijn ‘allergie voor de authenticiteitsbusiness’: zelfhulpboeken en tijdschriften waarin er wordt opgeroepen om je ware zelf te vinden.

‘Ik ben Kantiaan. Die kleur wordt ook een beetje bekend in het hoofdstuk over authenticiteit dat we afsluiten met Korsgaard. Zij zegt dat het er niet zoveel toe doet wat je praktische identiteit is. Maar dat het wel heel erg belangrijk is dat je de mogelijkheid hebt om te kunnen reflecteren op wie je bent. Dat vormt de brug tussen authenticiteit en autonomie. En ik denk ook dat autonomie veel belangrijker is dan authenticiteit, dus waar het echt om draait is autonomie.’

Hij schreef het boek dat de komende vier jaar voor het havo-eindexamen wordt gebruikt samen met Leon de Bruin en zijn vrouw Fleur Jongepier. De Maagt (1987) is universitair docent ethiek en politieke filosofie aan de Universiteit Utrecht en

visiting researcher in Cambridge, waar hij is als ik hem via Skype interview. ‘Op de faculteit hier hangen wel foto’s van Wittgenstein. Het is een heel lelijk gebouw uit de jaren zestig of zeventig, dus nee, dit is niet de plek waar hij rondliep.’

Waarom is van belang om na te denken over het zelf?

‘Daar zijn veel mogelijke antwoorden op. Dus je mag één kiezen die jou het meeste aanstaat. Eén antwoord is dat, zoals Kant naar mijn mening volledig terecht zei, de vraag ‘wat is de mens?’ alle filosofische vragen samenvat. Metafysische, epistemologische en ethische vragen komen allemaal terug als je gaat filosoferen over het zelf. Dat zie je ook terug in de opzet van het boek; de verschillende deelgebieden zie je terug in de inhoudsopgave. Er is een hoofdstuk over zelfkennis. Er zit een metafysisch hoofdstuk in over ‘waar is het zelf?’ en één over autonomie.

Maar ‘wat is de mens?’ is toch een andere vraag dan ‘wat is het zelf?’. De eerste gaat over de mens in zijn algemeenheid, de tweede over het ik.

‘Het is eigenlijk heel aardig je dat opmerkt. Eén van de rode draden in het boek, is dat je op verschillende manieren over jezelf kunt nadenken. Je kunt dat vanuit een derdepersoonsperspectief doen. Dan geef je een soort van objectieve beschrijving van wat de mens is, van wat een persoon is, van wat een zelf is. Je kunt dat ook vanuit een eerstepersoonsperspectief doen. Dus waar je niet alleen een lichaam hebt, maar ook een lichaam bent. Die spanning tussen actief en passief, tussen eerste persoons en derde persoons, dat is de rode draad. Misschien zijn er wel tien van dit soort onderscheidingen in het boek die duiden op deze spanning. Dat lijkt een spanning te zijn die inherent is aan het nadenken over onszelf.’

FILOSOFIE VAN HET ZELF

Leon de Bruin, Fleur Jongepier
en Sem de Maagt

Boom

Nog even over het belang ervan. Kant heeft die vraag gesteld, maar waarom moeten wij hem ook stellen?

Lachend: 'Ja, who the fuck is Kant, ja... Nee, dat is een goeie vraag. Er zijn zoals ik al zei ook andere antwoorden mogelijk. Ik denk bijvoorbeeld dat we in onze cultuur behoorlijk geobsedeerd zijn met onszelf. Het boek sluit dus aan bij thema's die leven bij veel mensen: de ontwikkeling van jezelf, authentiek leven. De inleiding begint met 'Dit is geen zelfhulpboek', deels als grapje omdat je bij de titel misschien denkt dat het een zelfhulpboek is. Maar deels ook omdat wij proberen te laten zien wat er vanuit de filosofie gezegd is over dat soort thema's. Het is een filosofische reflectie op begrippen die daar worden gebruikt. Wat betekenen die begrippen als 'het zelf'? Hoe kun je daarover nadenken? Kun je wel authentiek zijn? Wat ben je dan? Zou je dat moeten willen? Dat zijn filosofische vragen die je niet zozeer zult stellen in een zelfhulpboek, maar een antwoord daarop is wel verondersteld in zelfhulpboeken.'

En waarom is het belangrijk voor scholieren?

'Ik was als scholier heel erg mezelf aan het zoeken. Ik denk dat dat bij scholieren nog

steeds het geval is. Hoe kun je bijvoorbeeld jezelf zijn terwijl er sociale druk bestaat? Dat is een thema waar we het over hebben.'

Bestaat het gevaar niet dat het allemaal wat navelstaarderig wordt?

'Dat nadenken over het zelf? Wordt dat navelstaarderig? Eehm. Ik denk... ja, dat dat een risico is. Veel filosofen hebben ook laten zien dat dat het risico is. Neem bijvoorbeeld Rousseau. Als er één denker is over authenticiteit, dan is dat Rousseau. Maar volgens Rousseau zou het heel inauthentiek zijn om te gaan navelstaren. Dat is de zelfliefde die problematisch is. Als je alleen maar met jezelf bezig bent, en op die manier navelstaart, dan is het niet authentiek volgens Rousseau.

'De filosofie geeft ruimte voor reflectie, alleen al door verschillende ideeën over authenticiteit te articuleren. Terwijl er een vast idee van authenticiteit lijkt te zijn als je naar de supermarkt gaat: koekjes die zijn gebakken met de hand, met een caravan op vakantie gaan, het ware ik ontdekken. Door te laten zien dat je op de vraag kunt reflecteren en je laat zien dat er verschillende antwoorden op mogelijk zijn, schep je een kritische ruimte om niet alleen met jezelf bezig te zijn.'

Had er ook niet meer identiteitspolitiek in het boeken moeten staan?

De theorie van Axel Honneth gaat hierover. Je kunt zijn verhaal toepassen op de vraag of leerlingen elke ochtend het Wilhelmus moeten zingen. Het hoofdstuk over autonomie en paternalisme waar zijn theorie in zit, opereert echter op een hoger niveau van abstractie dan de identiteitsdiscussies die we nu in de politiek voeren. Dat is een bewuste keuze geweest. We wilden de dagelijkse discussies ontstijgen, ook omdat die snel gedateerd zijn. Maar wij hopen wel dat de conceptuele tools die we aanbieden de klas in staat stelt om een gestructureerde manier over identiteit na te denken. In het hoofdstuk wordt bij-

Je denkt bijvoorbeeld dat het nogal wies is dat je jezelf het beste kent, maar is dat eigenlijk wel zo?

voorbeeld de link gelegd tussen een bepaald mensbeeld en je ideeën over de rol en invulling van de overheid. Ik denk dat als je met scholieren de HJ Schoo lezing van Buma gaat lezen en je leest het hoofdstuk ernaast, je een ingang hebt om systematisch na te denken over de dingen die

hij daar zegt.

Stel je komt een havo-scholier tegen. Hij is net voor filosofie geslaagd, je raakt met hem aan de praat over het examen. Wat zou je willen dat hij er uit heeft gehaald?

‘Eén ding wat ik wil doen, is bepaalde algemene filosofische vaardigheden bijbrengen. Laten zien dat er een vorm van reflectie bestaat waar je onder het alle-daagse gaat vragen en dingen die je voor lief aanneemt gaat bevragen. Je denkt bijvoorbeeld dat het nogal wies is dat je jezelf het beste kent, maar is dat eigenlijk wel zo?’

Over het hoofdstuk ‘jezelf kennen’: ik dacht meteen daar komt Socrates aan bod, met zijn uitspraak dat ‘het onderzochte leven is de moeite van het leven niet waard’. Maar dan gaat het opeens over introspectie. Is dat een bewuste keuze geweest?

‘Ik snap dat introspectie minder sexy is dan ‘ken u zelf voor het goede leven’, maar het is wel een hele dominante traditie in de filosofie. Bovendien ligt Socrates’ opgave om jezelf te kennen meer in de

authenticiteitstraditie, dan dat het past in wat nu in de analytische filosofie de discussie is over zelfkennis. De socratische opvatting van zelfkennis is dus afgedekt in een ander hoofdstuk.

‘Een andere reden is dat we graag iets over de implicit bias in het boek wilden. Als je bijvoorbeeld expliciet denkt dat mannen en vrouwen gelijk zijn, maar vrouwelijke studenten systematisch lagere cijfers geeft dan mannelijke studenten, puur vanwege het feit dat ze vrouw zijn. Die bias bestaat niet alleen als het over vrouwen gaat, maar ook als het om mensen met een bepaalde kleur gaat, dus het racismedebat is hieraan gelinkt. De implicit bias linkte goed met de nadruk op introspectie.’

Heb je ook zelfkennis opgedaan tijdens het schrijven van het boek?

Lachend: ‘Ja, hoe moeilijk het is om een boek te schrijven... Ja, zonder te grappen: het schrijven van het boek heeft voor mij het belang laten zien van het schrijven voor niet-academici. Ik ben bijvoorbeeld met Fleur Jongepier betrokken bij het filosofieblog ‘Bij nader inzien’. Ik denk dat het in dezelfde tijd is ontstaan. Vanuit hetzelf-

de idee. Je moet je als academicus niet alleen maar opsluiten op je studeerkamer. Het is belangrijk om te communiceren met niet-filosofen. En je onderzoek wordt er ook nog beter van, omdat het je vraagt om te reflecteren wat erop het spel staat.'

Waarom gaat het hoofdstuk over zelfverbetering alleen over de technische kant van zelfverbetering, en niet over... laten we het de psychologische kant noemen: je gaat naar de psychater of psycholoog om jezelf te verbeteren, je leest een filosofisch boek of een roman in de hoop daar een beter mens door te worden, of leest een zelfhulpboek?

Deze vragen komen inderdaad niet direct aan

bod in het laatste hoofdstuk. Ze worden wel aangesneden in het hoofdstuk over zelfkennis, wanneer we het hebben over zelfregulatie. In het hoofdstuk over zelfverbetering snijden we een aantal maatschappelijke discussies aan over mensverbetering en techniek. Er staat hier veel op het spel. Dat wordt mooi geïllustreerd in series als Black Mirror, maar ook in debatten over bijvoorbeeld doping. Door allerlei nieuwe technologieën worden vragen opgeworpen die 200 jaar geleden ondenkbaar waren. Fundamentele vragen over onszelf en de grenzen van onszelf komen op. Het is één van de uitdagingen voor de filosofie om daaraan bij te dragen.

Sake van der Wal

Twée lesideeën over identiteit

Black Mirror 'Be right back'

Debat over mensverbeteringstechnieken olv Michael Sandel

Black Mirror 'Be right back'

Black Mirror is een Engelse serie waarin huidige technische ontwikkelingen worden doorgetrokken naar een nabije toekomst. Anders dan bij andere science fiction gaat het niet om het redden van de wereld, of de ontmaskering van een

The logo for the TV series Black Mirror, featuring the words "BLACK MIRROR" in a white, sans-serif font against a dark, textured background.

misdadiger, met zo veel mogelijk actie en explosies, maar wordt de vraag gesteld wat deze ontwikkelingen betekenen voor het dagelijks leven of voor de maatschappij. Allerlei fundamentele begrippen worden er op de proef gesteld. Zo is er de aflevering 'The entire history of you' waarin mensen in hun brein een soort implantaat hebben die alles opneemt wat ze ervaren. Op schermen kan tijdens een zogenaamde redo de scene en plein public worden afgespeeld. Vragen over onder andere de waarde van vergeten, het hebben van geheimen, komen op. De aflevering 'Nose dive' speelt zich af in een toekomst waarin

iedereen privileges heeft op basis van de populariteit op sociale media. En de aflevering 'White bear' gaat over... nee laat ik dat nog niet vertellen. De afleveringen duren over het algemeen rond de 50 minuten en iedere aflevering heeft een eigen verhaal. Dus het is ideaal om in de les te gebruiken.

De aflevering die mij het meest geschikt lijkt voor een les over identiteit lijkt mij 'Be right back'. Het gaat over een jong stel dat gelukkig samenleeft op het platteland in Engeland. Ash, de man van het stel is nogal verslaafd aan zijn smartphone. Als hij op een dag een busje terug moet brengen, komt hij niet meer thuis. 's Avonds staat de politie voor de deur. Ash is overleden na een auto-ongeluk. In haar rouwperiode komt de vrouw in contact met een vriendin die iets soortgelijks heeft meegemaakt, ze heeft een manier gevonden om ermee om te gaan. Na wat aarzelingen gaat de vrouw mee met het idee van haar vriendin: op basis van alle data die er over Ash bekend is, wordt er een kunstmatig intelligente entiteit gecreëerd die in grote lijnen op Ash lijkt. In het begin chat ze al-

leen maar met hem, later kan ze ook met hem praten, later bestelt ze een pop die als twee druppels water op Ash lijkt, en ook zoals hem praat en beweegt.

De mogelijke vragen aan de klas zijn volgens mij voornamelijk gerelateerd aan hoofdstuk 1 en 2, maar misschien is er ook stof uit andere hoofdstukken, zoals het hoofdstuk over autonomie aan te relateren.

Enkele voorbeelden van vragen:

1. Zijn de simulant-Ash en Ash dezelfde persoon volgens John Locke?
2. Is er sprake van psychologische continuïteit tussen de simulant-Ash en de echte Ash?
3. Heeft de simulant-Ash een ipse-identiteit? En, zo ja, in hoeverre komt deze ipse-identiteit overeen met die van de echte Ash.
4. Er zijn nog enkele verschillen tussen Ash en simulant-Ash. Is het mogelijk om een mens precies na te bouwen? Zou dit meer of minder wenselijk zijn dan het namaken van de onvolmaakte simulant.

5. Als het zelf een narratief zwaartepunt is, noem dan verschillen tussen de narratieve zwaartepunten Ash en simulatant Ash.

Debat over mensverbeteringstechnieken olv Michael Sandel

Twee jaar geleden maakte Bas Heijne het televisieprogramma 'De volmaakte mens'. Hierin interviewt hij verschillende wetenschappers en filosofen over allerlei technologische ontwikkelingen waarmee er kan worden gesleuteld aan het zelf. Denk aan genetische manipulatie, cyborg achtige uitbreidingen van de mens en manieren

om de ouderdom te stoppen. De serie werd afgesloten met een debat in de Rode Hoed onder leiding van Michael Sandel over de mensverbeteringstechnieken. Ik heb regelmatig in mijn klas het debat aangezet en op het moment dat er een vraag werd gepresteerd, de stream stopgezet om zelf een debat te voeren. Er kunnen makkelijk twee lessen met het debat worden gevuld.

Een kort overzicht van de vragen

6. Is het moreel verkeerd voor ouders om het geslacht van hun baby te bepalen? (Dit debat kort houden, het vormt een opstapje naar de volgende) – (8.20)

7. Is het voor ouders moreel verkeerd om de seksuele oriëntatie van hun kind te bepalen? (10.20)
8. Heb je als ouder de verantwoordelijkheid om, als de genetische technieken daarvoor bestaan en veilig zijn, het slimste, meest atletische, muzikaalste en mooiste kind te kiezen? (14.10)
9. Hebben we het recht op cognitieve zelfverbetering? (25.47)
10. Wie wil de mogelijkheid hebben om duizend jaar oud te worden? (35.33)

Over het algemeen behandel ik de eerste drie vragen in de eerste les. Als het goed valt, doe ik de laatste twee stellingen in de tweede les. Ik debatteer altijd eerst in de klas over de vragen. En daarna kijken we hoe het debat is gegaan in de Rode Hoed. Sommige deelnemers aan het debat aldaar hebben een goede inbreng, maar bij sommigen valt dat ook wat tegen. Maar van een slecht voorbeeld kun je natuurlijk ook wat leren.

Zie: <https://sciencereoll.files.wordpress.com/2015/05/16.jpg>

Het Krijtje: Joao de Ruijter

Joao in 6 VWO

In de nieuwe rubriek 'Het krijtje' krijgt iedere Spinoza! een docent de ruimte om te reflecteren op zijn of haar eigen lespraktijk. De rubriek wordt geopend door oud-hoofddirecteur van de Spinoza!: Joao de Ruijter.

In de podcasts van 'Echt Gebeurd' (echtgebeurd.net) vertellen mensen verhalen uit hun leven. Elke week is er ook iemand die voorleest uit zijn of haar puberdagboek. Mensen vertellen beschaamd hoe onzeker, verliefd of grenzeloos ze waren. Je merkt dat ze zichzelf nauwelijks herkennen. Verplichte kost voor docenten.

Toen Martin Struik mij vroeg 'Het krijtje' van hem over te nemen dacht ik aanvankelijk: 'Dit is een mooie gelegenheid om wat pedagogische stokpaardjes van stal te halen'. Maar mensen met stokpaardjes zijn vervelend. Daarom wil ik jullie liever, net als in 'Echt Gebeurd', inzicht geven in fragmenten uit mijn eigen puberdagboek en mijn dagboek als beginnend docent en als ervaren docent. Ik pakte de schriftjes van mijn 17-jarige, 26-jarige en 35-jarige 'ik' er bij. Ik ben nu 42. In 1992 zat ik als 17-jarige in 5VWO van de Rijksscholengemeenschap in Bergen op Zoom:

'Rotdagje. Grote smoes over oud vrouwtje opgehangen aan Stuijts (de gymleraar). Hij

geloofde het bijna. Bij het 'Nood' (noodgebouw van de school) kreeg ik vogelpoep op m'n hoofd. Lekker warm. Gatverdamme. De Rutgersstichting kwam langs bij maatschappijleer. Ze lieten allerlei soorten condooms zien; hilariteit! Proefwerk Duits. Ik had goed geleerd, tenminste ik had het proefwerk van Kirsten Dam, de zus van Timo uit m'n hoofd geleerd. Kregen we een ander proefwerk!'

'Omdat ik m'n grenzen aan het verleggen ben en nieuwe dingen wil ervaren, wilde ik de hele dag niet eten. Dat lukte tot 17.45, dus kan ik ongeveer wel stellen dat ik de hele dag niet gegeten heb. Mensen, mensen, mensen, mensen, mensen. (?) Pubertijd (ik schrijf het met een lange ij) het zoeken naar wie je bent en je er voor 't eerst voor interesseren. Filosoferen. Bewustwording. De renaissance van het leven'.

Sinds een aantal jaar zit ik in een projectgroep met subsidie van de gemeente, van de provincie, van Europa (ja, van wie niet eigenlijk?) om startende docenten beter te begeleiden. Eén op de drie starters in het onderwijs valt immers uit. Het hielp om mijn eigen dagboeken uit die tijd er bij te pakken; ik worstelde toen immers met

problemen die ik nu niet meer zo scherp zie.

Als 25-jarige ben ik net begonnen aan mijn eerste baan als filosofiedocent op College Hageveld in Heemstede. Ik schrijf op 22 april 2001:

Ik bereid het eindexamen over wetenschapsfilosofie 'Kennis op het scherp van de snede' voor met klas 6. Dat kost me hoofdbrekens, vooral omdat de klas niet gemotiveerd is. De leerlingen adviseren me om geen CKV te gaan geven omdat zij er niks aan vinden, maar ik heb met het geven van filosofie alleen weinig werk. Morgen ben ik jarig en dan word ik 26, ik ga ijsjes halen voor de klas in de supermarkt in Heemstede'.

'Nog even over die zesde klas. Er zitten ook wel aardige leerlingen in. Zo liep ik in de gang achter Ruben Koekoek en Maurits van den Berg. Ik hoorde Ruben tegen Maurits zeggen: 'Het was wel gezellig in de les, maar ik vind het zo zielig voor haar dat niemand iets doet'. Ruben bedoelde het aardig, maar ik kon wel door de grond zakken. Dan maar kwaadschiks; ik ga op allerlei manieren proberen die kakkers aan het werk te krijgen!'

Als 35-jarige heb ik een lang gekoesterde wens vervuld: ik nam onbetaald verlof en maakte een reis van 6 maanden, op de fiets, door Azië. Ik lees dat ik daarvoor nog steeds twijfels had of ik in het onderwijs wilde blijven werken. Inmiddels zijn die twijfels grotendeels verdwenen, omdat ik tijdens die reis merkte dat het backpackersbestaan 'leeg' voelde. Ik ontmoette mensen die al jaren aan het reizen waren en soms tussendoor wat (digitaal) werk deden. De gesprekken gingen nergens over en de contacten waren erg oppervlakkig. Ik had ontzettend veel zin om weer les te gaan geven om verrast te worden door de

leerlingen en met interessante collega's te werken. Deze fragmenten zijn van voor de sabbatical:

'8 april 2010. Last van reislust. Geen zin meer in gewoon werken en in hetzelfde kringetje met dezelfde mensen ronddraaien. Ik hou niet van opvoeden en ik ben geen filosoof (!). Ik heb haast met de wereld verkennen, wil routineuze klussen zo veel mogelijk vermijden.'

'4 juni 2010. Gisteren met leerlingen naar het lijsttrekkersdebat van MTV. Voor en na de uitzending waren ze meer met elkaar bezig dan met de lijsttrekkers, maar het was toch leuk.'

'9 september 2010. Leuke dag op school nadat dinsdag een akelige les was in de klas met Robin (jongen met diverse stoornissen). Als het leuk is op school heb ik geen behoefte aan een sabbatical, maar als ik zit te tobben over een derde klas die niet goed gaat wil ik ontslag, iets heel anders gaan doen enz. Over 2 weken start ik een cursus tot schoolleider, best leuk, al kost het veel tijd, tijd waarin ik niet creatief bezig kan zijn.'

'12 september 2010. Ik was dinsdag onge-

Ik hou niet van opvoeden en ik ben geen filosoof (!)

lukkig door die les en zag er tegenop om op te treden. Mensen die hun huiswerk niet gemaakt hebben mochten het lokaal niet in. Sommige leerlingen ontdooien een beetje; zoals Boris en Eefje.'

'15 september 2010. Gisteren was lesgeven best leuk eigenlijk. Het scheelt als ik van te voren tijd heb om het voor te bereiden.'

Het was wel even zoeken naar dagboeknotities over school in mijn puberdagboeken. Ik schrijf weinig over mijn werk als docent. De dagboeken gaan toch voornamelijk over privé zaken en sportprestaties. Gelukkig vond ik toch ook bewijzen van een vroege interesse voor filosofie, nadat ik wat geschrokken was van het moedeloze 'ik ben geen filosoof' (in 2010).

25 mei 1993 'Toen ik een vraag stelde bij geschiedenis noemde Widdershoven me 'Joan filosoof'. Hij zei: 'Jij interesseert je niet voor de feiten, jij wil altijd alleen maar weten waarom iets is zoals het is'.

Joan de Ruijter geeft het krijtje door aan Remmelt Kielstra.

Beste Baruch...

Is het nieuwe havo-examenonderwerp te moeilijk voor havo-leerlingen? Hoe ga je als docent om met primaire teksten en abstract theorieën? Het docentendilemma gaat deze Spinoza! over de vraag hoe we de examenstof behapbaar kunnen maken voor havo-leerlingen.

De kwestie

Hallo collegae. Ik wil graag een zorg met jullie delen. Namelijk over het havo-examenonderwerp en -boek. Ik vind het een schitterend onderwerp en het boek heel helder. Voor mij althans, en eventueel voor vwo'ers. Maar... Niet zozeer voor havo-leerlingen.

De hoofdstukken zijn heel leesbaar maar erg beknopt. Ze vatten grote complexe theorieën helder samen. Maar dat is dan ook meteen het probleem, want hoe vat je samenvattingen samen?

Er zitten verder heel moeilijk toegankelijke primaire teksten bij (bv Wittgenstein, Hume) en het zijn ook erg veel teksten deze keer.

Dan het onderwerp zelf, dat behoorlijk metafysisch is. Ik kan me voorstellen dat een aantal havo-leerlingen niets kunnen met vragen naar het zijn van het ik, want hun common sense opvatting daarvan zal

het begrip aardig in de weg kunnen zitten. Is deze abstractie van de ervaring niet wat teveel gevraagd?

Dan nog de nogal analytische manier van filosoferen. Er wordt heel veel analytische voorkennis verondersteld die ik in ruim een jaar de leerlingen niet op deze manier heb kunnen bijbrengen. Ze hebben naast filosofie tenslotte nog andere examenvakken.

Kortom, ik vind het allemaal wat teveel gevraagd en dus niet realistisch. Als ik het vergelijk met de Vrije Wil voorheen op het vwo, kan ik me zelfs niet aan de indruk onttrekken dat dit havo-onderwerp en -boek moeilijker is. Ik zit eerlijk gezegd met mijn handen in het haar hoe ik en mijn leerlingen dit gedegen kunnen klaarstellen.

Iemand tips? – *Een filosofiedocent*

De antwoorden

'Ik vind het boek een wolf in schaapskleren. Het lijkt soms wel makkelijk, maar ik ben bang dat leerlingen heel veel dingen zoals de identiteitscriteria van Locke of het zelf als een narratief zwaartepunt niet echt snappen zonder behoorlijk wat extra

uitleg.

Ik lees in ieder geval geen enkele primaire tekst, ik maak veel gebruik van concrete voorbeelden en oefen heel vaak met het maken van opgaven.' – *Een filosofiedocent*

'Als ik je goed begrijp heb je twee problemen. Enerzijds: hoe gaan leerlingen dit boek leren? Anderzijds: hoe maak je het als docent aansprekend? Dat laatste lijkt me niet zo heel ingewikkeld: veel concrete voorbeelden bedenken die aansluiten op de filosofische thema's in dit boek. Wat is je 'ik', wat wil het, wat kan, hoe is het gevormd? Er zijn zoveel voorbeelden te bedenken in film, literatuur, muziek, media. Maar misschien is het raadzaam daar weer een ideeënbus voor te maken op internet. Het een en ander is hier al voorbij gevlogen: een liedje van Boudewijn de Groot bijvoorbeeld.

Ander probleem: hoe gaan leerlingen dit boek leren? Dat is misschien een grotere uitdaging, want het is inderdaad al samengevat. Ik heb in voorgaande jaren een 'wandelmethode' bedacht. Ik maak op grote kartonnen kaarten een invuloefe-

ning per hoofdstuk en hang die kaarten op. Ik begin met het centrale probleem/de vraagstelling van het hoofdstuk en laat dan horizontaal de theorieën aan bod komen door de leerlingen definities te laten aanvullen en begrippen te laten invullen. Ik laat ze in groepjes van twee langs de opgehangen kaarten lopen en de kaarten op een blaadje invullen. Het boek blijft gesloten terwijl ze dit doen: iedere keer als ze iets niet weten, mogen ze spieken, maar dat wordt genoteerd. Je kunt er een soort spel van maken. Je kunt dus van ieder hoofdstuk zo'n schema maken waar de leerlingen de ontbrekende informatie invullen. Ze zijn actief met de stof bezig en in beweging. Ik hoop dat dit duidelijk is. In de praktijk blijkt het

erg goed te werken: ik heb er patent op aangevraagd!' – *Een filosofiedocent*

'Ik moet eerlijk zeggen dat ik dit het beste boek vind dat ik tot nu toe heb mogen behandelen op de havo. Je moet alleen oppassen dat je als docent niet teveel het werk doet. Juist omdat het betrekkelijk kort is, geeft het de leerlingen veel mogelijkheden het zelf te verwerken.

Ik kan je absoluut de Socratic Circle methode aanraden en de Feynman technique. Zoek maar eens op Youtube.' – *Een filosofiedocent*

'Ik ben het roerend met de geschetste problemen eens: de examencommissie weet niet wat

een havo-leerling is. Aangezien filosofie bovendien een abstract vak is - bij biologie kunnen ze tenminste een paddenstoel nog natekenen, die dingen bestaan echt - en, bovenal, een tamelijk nieuw vak, zou het juist prettig zijn als een lesboek voor het havo een toonbeeld van eenvoud en duidelijkheid is.

Eerlijkheidshalve moet ik zeggen dat dit het eerste havo-boek is waar je inderdaad zonder de primaire teksten kunt werken. Alles is in principe al voorgekauwd in de hoofdstukken.

De primaire teksten zijn wel uitermate geschikt om ze laten knokken met filosofische lees- en vraagvaardigheden. Daar hoeft niet 'het juiste antwoord' uit te komen. Als het hun antwoordverslaving enigszins tempert zijn we al een heel eind.' – *Een filosofiedocent*

Deze discussie is een licht geredigeerde versie van een gesprek in de facebookgroep Filosofiedocenten. Heeft u ook een kwestie? Stuur hem op naar spinoza@vfvo.nl of post hem zelf in de facebookgroep.

Verandering opzet examens havo filosofie

In de examens havo filosofie worden vanaf 2018 twee veranderingen doorgevoerd: de leestekst van het examen wordt met ruim 10% ingekort en de samengestelde vragen worden, waar mogelijk, opgesplitst in afzonderlijke vragen.

Dit zal resulteren in ongeveer 25 tot 30 vragen in het examen, in plaats van de 15 tot 17 vragen die het examen de afgelopen jaren telde. Het aantal te behalen scorepunten verandert daarbij niet. Dit aantal zal nog steeds tussen de 45 en 50 scorepunten liggen. Met de veranderingen wordt een verkorting van de tijdsduur van de inspanningen van de havo-kandidaten beoogd.

Uit de analyses van Cito, de jaarlijkse QuickScans en reacties van docenten via andere kanalen, is gebleken dat de examens van de afgelopen jaren iets aan de moeilijke en lange kant zijn geweest. Een hogere moeilijkheidsgraad wordt overigens gecompenseerd met een hogere N-term, dus op zichzelf is een hogere moeilijkheidsgraad eigenlijk geen probleem. Sterker nog, een moeilijker examen levert over het algemeen meer relevante informatie op dan een makkelijk examen. Maar voor leerlingen en correctoren levert een moeilijker examen wellicht meer

frustratie op. En dat geldt ook, met name bij leerlingen, voor wat betreft de lengte van het examen. Dat is niet wenselijk.

De maatregelen die nu worden genomen, bij de ingang van een nieuw examen-thema, hebben als doel om zowel aan de problemen wat betreft lengte als aan die wat betreft moeilijkheidsgraad het hoofd te bieden. Hierna volgt eerst een uitleg van deze maatregelen die daarna wordt aangevuld met het voorbeeld van het reeds afgenomen examen van 2017, aangepast op de nieuwe vraagindeling.

Maatregelen

Ten eerste de eenvoudige verandering. De leestekst van het examen wordt ruim 10% ingekort. De examens van de afgelopen jaren telden elk ongeveer 3700 woorden. De streeflengte wordt teruggebracht naar 3300 woorden. Dit zou op zichzelf, bij gelijkblijvende moeilijkheidsgraad, een tijdsbesparing moeten opleveren.

Mededeling van het Cito

Ten tweede zullen de samengestelde vragen, zoveel als mogelijk is, worden opgesplitst. Dit heeft verschillende voordelen. Voor zover het gaat om de te investeren tijd in het maken van het examen, zal dit wellicht ook een besparing opleveren. Het wordt voor leerlingen overzichtelijker welke vraag ze moeten beantwoorden en de bijbehorende inleiding op de vraag zal korter zijn en zich specifiek op die (deel)vraag richten. Leerlingen hoeven dus niet alleen minder te lezen, maar hoeven per (deel)vraag ook minder informatie te onthouden of terug te zoeken in de inleiding (zie voorbeelden verderop). Kortom, het examen wordt niet alleen korter maar voor leerlingen hopelijk ook overzichtelijker en toegankelijker.

Een ander voordeel van het opsplitsen van vragen is dat daarmee meer gedetailleerde informatie per vraag kan worden ingewonnen. Het zal immers zo zijn dat een vraag in nieuwe opzet zich doorgaans

Examen 2017-1 oude opzet

- Welten wil met zijn ethiek van het toerisme voor de backpackersparadox – op zoek zijn naar ongerepte plekken en tegelijkertijd door je aanwezigheid die plekken minder ongerept maken – een oplossing bieden.
Een belangrijke vraag in de ethiek is of morele waarden algemeen geldig zijn. Hierop geven universalisten en relativisten een ander antwoord.
2p 4 Leg uit of Weltens ethiek van het toerisme in tekst 3 universalistisch of relativistisch is.
Beargumenteer vervolgens met het begrip 'morele waarden' uit tekst 3 of Welten een oplossing biedt voor de backpackersparadox.

Een belangrijke reden om na school een jaar vrij te nemen en te gaan backpacken is om jezelf beter te leren kennen. Volgens backpacker Annemarie hebben veel backpackers niet door dat zo'n tussenjaar alleen is weggelegd voor een kleine groep mensen voor wie reizen in arme landen goedkoop is.
Je kunt je afvragen of reizen in een arm land wel moreel verantwoord is. Annemarie wijst er bijvoorbeeld op dat er voor westerlingen verlofregelingen bestaan om vrij te nemen van werk of studie, dat vrouwen mogen reizen, dat de prijs van vliegtuigbrandstof laag wordt gehouden en dat de westerse welvaart mede te danken is aan de wereldwijde inkomensongelijkheid.
Annemarie zegt daarom: "Jezelf zien als losstaand van dit alles is absurd. In jou zit elke andere backpacker in de wereld. Plus de rest van de wereld erbij."
Het kunnen nemen van een tussenjaar past bij Martha Nussbaums capability-benadering. Hierin geeft Nussbaum aan wat iemand nodig heeft om een volwaardig leven te kunnen leiden en ze maakt daarbij een onderscheid tussen drie soorten capabilities.
Bovenstaande opvatting van Annemarie sluit aan bij Pogges opvatting over armoede en de mondiale orde.
3p 5 Leg uit welke soort capability het kunnen nemen van een tussenjaar is. Leg vervolgens uit dat de opvatting van Annemarie:
– aansluit bij de opvatting van Pogge en
– kritiek op Nussbaums capability-benadering inhoudt.

maar op een of twee te toetsen vaardigheden richt. Die vaardigheden zullen vervolgens duidelijker in de analyses van Cito zichtbaar zijn.

Ter verduidelijking hierboven een voorbeeld van bladzijde 5 uit het examen van 2017-1 zoals het is afgenomen en in de

nieuwe opzet.

Hierbij moet wel worden opgemerkt dat het vanwege de mogelijkheid van zogenoemde stapel- of doorrekenfouten niet mogelijk is om elke samengestelde vraag op te splitsen. Als een vervolgvraag verder bouwt op het antwoord dat een leerling

Examen 2017-1 nieuwe opzet

- Een belangrijke vraag in de ethiek is of morele waarden algemeen geldig zijn. Hierop geven universalisten en relativisten een ander antwoord.
1p 4 Leg uit of Weltens ethiek van het toerisme in tekst 3 universalistisch of relativistisch is.
- Welten wil met zijn ethiek van het toerisme voor de backpackersparadox – op zoek zijn naar ongerepte plekken en tegelijkertijd door je aanwezigheid die plekken minder ongerept maken – een oplossing bieden.
1p 5 Beargumenteer met het begrip 'morele waarden' uit tekst 3 of Welten een oplossing biedt voor de backpackersparadox.
- Een belangrijke reden om na school een jaar vrij te nemen en te gaan backpacken is om jezelf beter te leren kennen. Volgens backpacker Annemarie hebben veel backpackers niet door dat zo'n tussenjaar alleen is weggelegd voor een kleine groep mensen voor wie reizen in arme landen goedkoop is.
Het kunnen nemen van een tussenjaar past bij Martha Nussbaums capability-benadering. Hierin geeft Nussbaum aan wat iemand nodig heeft om een volwaardig leven te kunnen leiden en ze maakt daarbij een onderscheid tussen drie soorten capabilities.
1p 6 Leg uit welke soort capability het kunnen nemen van een tussenjaar is.
- Je kunt je afvragen of reizen in een arm land wel moreel verantwoord is. Annemarie wijst er bijvoorbeeld op dat er voor westerlingen verlofregelingen bestaan om vrij te nemen van werk of studie, dat vrouwen mogen reizen, dat de prijs van vliegtuigbrandstof laag wordt gehouden en dat de westerse welvaart mede te danken is aan de wereldwijde inkomensongelijkheid.
Annemarie zegt daarom: "Jezelf zien als losstaand van dit alles is absurd. In jou zit elke andere backpacker in de wereld. Plus de rest van de wereld erbij."
Bovenstaande opvatting van Annemarie sluit aan bij Pogges opvatting over armoede en de mondiale orde.
1p 7 Leg uit dat de opvatting van Annemarie aansluit bij de opvatting van Pogge.
- Pogge heeft kritiek op Nussbaums capability-benadering.
1p 8 Leg uit dat de opvatting van Annemarie kritiek op Nussbaums capability-benadering inhoudt.

bij de vorige vraag heeft gegeven, dan moeten deze vragen bij elkaar worden gehouden. Een leerling kan immers een verkeerd antwoord geven en op basis van dat verkeerde antwoord verder redeneren bij de vervolgvraag. En volgens algemene correctieregel 5 mag een fout in de uit-

werking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt, terwijl volgens algemene correctieregel 6 een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen steeds opnieuw moet worden aangerekend.

Deze regels leiden ertoe dat het nog regelmatig zal voorkomen dat een vraag uit meerdere deelvragen zal bestaan. Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit het examen van het eerste tijdvak van 2017 als dit wordt omgebouwd volgens de nieuwe maatregel. De eerste samengestelde vragen blijven ongewijzigd, vanwege de mogelijkheid van doorrekenfouten.

Bij vraag 1 (zie hiernaast) veronderstellen alle drie de deelvragen kennis over de Romeinse definitie van rechtvaardigheid. Deze deelvragen opsplitsen in aparte vragen zou tot gevolg hebben dat iemand die een foutieve omschrijving van de Romeinse definitie van rechtvaardigheid geeft in elk geval drie scorepunten misloopt. Door deze vragen samen te nemen is het mogelijk om die foutieve omschrijving maar één keer aan te rekenen waardoor de leerling maar één scorepunt misloopt. Dat wil

Opgave 1 De backpackersparadox

Laos is een populaire bestemming voor veel jonge westerlingen die met een rugzak door Azië reizen. Omdat Laos niet heel toeristisch is, gaan er juist veel backpackers heen. Ze zijn op zoek naar een unieke ervaring, buiten de gebaande paden van het massatoerisme. Tegelijkertijd is Laos door de vele backpackers in snel tempo aan het veranderen.

Dit wordt ook wel de 'backpackersparadox' genoemd: op zoek zijn naar ongerepte plekken en tegelijkertijd door je aanwezigheid de plekken minder ongerept maken.

Volgens backpacker Annemarie is het onmogelijk om je als backpacker onopvallend te gedragen. Zij geeft op haar blog het voorbeeld van twee typen backpackers die op een plaatselijke markt iets willen kopen en die beiden niet ontkomen aan de backpackersparadox:

tekst 1

Het meest irritante aan een backpacker zijn, is dat zodra je doorhebt dat je één vervelend stereotype belichaamt en je daartegen wilt afzetten, je automatisch in een ander stereotype terechtkomt.

Zo heb je de zeikmensen die keihard over elke cent onderhandelen, alsof dat voor jou net zo veel uitmaakt als voor de lokale bevolking die jou probeert iets te verkopen. Bah! Zo wil je niet zijn. En voor je het weet verander je in de haatwaardige tegenpool: pijnlijk nonchalant met geld strooien in een regio waar mensen voor elke cent een dag moeten werken.

bron: Annemarie Opmeer – Backpackershaat

De Romeinen definieerden rechtvaardigheid als 'ieder het zijne geven'. Om te bepalen wanneer je als backpacker rechtvaardig handelt, zou je de Romeinse definitie 'ieder het zijne geven' kunnen gebruiken.

Toch is het niet meteen duidelijk wat die definitie in de praktijk betekent.

- 3p 1 Geef aan wat de Romeinse definitie van rechtvaardigheid inhoudt. Leg vervolgens met de twee backpackerstypen uit tekst 1 uit welk probleem deze definitie oproept. Beargumenteer tot slot welk van beide typen backpackers uit tekst 1 volgens jou het meest handelt volgens de Romeinse definitie van rechtvaardigheid.

Backpackers kunnen ook voor veel overlast zorgen. Als schrikbeeld wordt vaak het dorpje Vang Vieng in Laos genoemd. Een paar jaar geleden werd dit authentieke dorpje door backpackers ontdekt en inmiddels is Vang Vieng een lustoord voor feestvierende jongeren. Door sommige mensen wordt hier goed aan verdiend, maar veel dorpelingen vinden de schaars geklede backpackers aanstootgevend en 's nachts hebben zij last van het lawaai.

De populairste activiteit in Vang Vieng is dobberend in een grote binnenband (tube) de rivier afdrijven:

tekst 2

Hoe ziet een dag in Vang Vieng eruit?

Een tuktuk [brommertaxi] brengt de mensen stroomopwaarts naar een lanceerplatform. Daar gaan ze te water, hangend in de tubes. De route wordt stroomafwaarts ingezet. Aan de oevers van de rivier staan tientallen houten bars. Barpersoneel hengelt de tube naar de kant, waar voor één euro driekwart liter bier kan worden gekocht. Een 'bucket', een plastic emmer cocktail met een rietje, kost drie euro.

Drugs zijn openlijk verkrijgbaar. Op drugsgebruik staat in Laos de doodstraf, waarschuwt een groot bord op de

luchthaven van de hoofdstad Vientiane.

Maar daar is niets van te merken in Vang Vieng, waar drugs op straat worden gekocht en gebruikt. De 'menukaarten' zijn tegen de bar gesplijkerd. Een 'opium joint' kost vijf euro, een 'opium bag' vijftien euro.

Aan het eind van de tocht in de tube, een kleine drie kilometer verderop, is men buitensporig onder invloed van drank en/of drugs.

bron: NRC Handelsblad – Dobberen in Laos, dronken en high

Een gastvrije behandeling is volgens Immanuel Kant een recht dat vreemdelingen hebben in een ander land. Tegelijkertijd houdt dit recht voor vreemdelingen volgens Kant ook een plicht in.

Je kunt je afvragen of de feestvierende backpackers in Vang Vieng misbruik maken van de gastvrijheid van de inwoners.

3p 2 Geef aan welk recht en welke plicht vreemdelingen volgens Kant hebben bij gastvrijheid.

Beargumenteer vervolgens met de plicht die vreemdelingen volgens Kant hebben of de feestvierende backpackers de gastvrijheid hebben geschonden.

zeggen, als conform regel 5 de twee vervolgvragen door het foutieve antwoord niet aanzienlijk vereenvoudigd zijn, én als op adequate wijze vanuit de foutieve definitie een uitleg van het probleem en een argumentatie voor een van beide typen backpackers gegeven is.

Bij vraag 2 (zie hiernaast) speelt een zelfde kwestie. In beide deelvragen is kennis vereist van de plicht bij rechtvaardigheid volgens Kant. Om hiervoor genoemde redenen zou ook in de nieuwe opzet vraag 2 dus niet zijn opgesplitst in afzonderlijke vragen.

Correctievoorschrift

Tot slot, de nieuwe opzet van de vragen heeft ook consequenties voor de opzet van het correctievoorschrift. Bij samengestelde vragen verandert er niets. Maar bij de opgesplitste vragen, zoals die van de getoonde bladzijde 5 van het examen in de nieuwe opzet, zal het vaak zo zijn dat met een vraag maar 1 scorepunt te verdienen is. Vragen met maar één scorepunt kennen een andere opzet in het correctievoorschrift. Zie bijvoorbeeld de antwoorden bij vraag 5 tot en met 8 in de nieuwe

opzet (volgende bladzijde).

In de nieuwe opzet zal bij een vraag waarmee 1 scorepunt te verdienen is, alleen de maximumscore 1 worden aangegeven. Maar deelantwoorden en deelscores zijn er niet en dus is het ook niet nodig om die weer te geven. Wel is het zo dat nog steeds, zoals bij vraag 5, de mogelijkheid van het weergeven van alternatieve antwoorden bestaat. Ook in dat geval is met elk antwoord 1 scorepunt te verdienen, en nooit meer dan dat.

Wie behoefte heeft aan de gehele versie van het examen en het correctievoorschrift van 2017-1 in de nieuwe opzet, kan mij een mail sturen: frans.vandorp@cito.nl

Frans van Dorp, Cito

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

5 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een argumentatie met het begrip 'morele waarden' uit tekst 3 of Welten een oplossing biedt voor de backpackersparadox.

voorbeeld van een goed antwoord:

- Ik vind Welten's ethiek van het toerisme een goede oplossing voor de backpackersparadox. Deze paradox ontstaat volgens mij doordat reizigers wel andere plekken en mensen willen leren kennen, maar tegelijkertijd hun eigen morele opvattingen meenemen. Als jij naar een land als Laos gaat, dan ben je hoe dan ook een westerling die daar op bezoek is. Je zult altijd vanuit je eigen morele waarden kijken naar hoe mensen daar leven en je zult het ook niet altijd goed vinden hoe mensen met elkaar omgaan. Toch is het belangrijk om de plaatselijke cultuur te respecteren. Zo kun je vanuit Welten's opvatting stellen dat het goed is dat westerlingen gewoon de lokale prijzen betalen en dus hun schuldgevoel over de lage prijzen op de markt opzijzetten. Als je dat doet, heb je volgens mij geen last meer van de backpackersparadox.

of

- Volgens mij biedt Welten's ethiek geen oplossing voor de backpackersparadox, maar laat hij de paradox juist bestaan. De paradox houdt namelijk in dat je aan de ene kant de plek wilt bezoeken zoals die echt – los van jou – is, maar dat je aan de andere kant die plek door je aanwezigheid verandert. Welten zegt eigenlijk precies hetzelfde, namelijk dat je je eigen morele waarden niet moet opleggen en tegelijkertijd je eigen morele waarden niet mag verloochenen. Zo geeft Welten's ethiek geen antwoord op de vraag of je nu moet afdingen op de markt of niet. Daarmee herhaalt hij alleen de paradox. Het is blijkbaar heel lastig om morele diversiteit te accepteren. Ik denk dat we toch snel onze eigen morele waarden en normen elders opleggen. Of we doen heel hard alsof we alles accepteren en vergeten dan wat we zelf belangrijk vinden.

Opmerking

Aan een juiste argumentatie met het begrip 'morele waarden' uit tekst 3 of Welten een oplossing biedt voor de backpackersparadox, waarbij als voorbeeld niet de situatie in tekst 1 wordt gebruikt maar die in tekst 2 of nog een andere, een scorepunt toekennen.

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

6 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg dat het kunnen nemen van een tussenjaar een gecombineerde capability is omdat het vermogen jezelf te leren kennen gerealiseerd kan worden door de kansen die de samenleving biedt.

voorbeeld van een goed antwoord:

Hier is sprake van een gecombineerde capability: een combinatie van de vermogens van een persoon en de kansen die een samenleving biedt. In onze samenleving zijn er allerlei gunstige voorwaarden voor het kunnen nemen van een tussenjaar. Dit geeft je de kans jezelf beter te leren kennen en jezelf te ontwikkelen.

7 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg dat de opvatting van Annemarie aansluit bij Pogges opvatting dat rijke landen en ontwikkelingslanden onderdeel zijn van dezelfde mondiale orde.

voorbeeld van een goed antwoord:

Annemarie wijst erop dat de mogelijkheid van het nemen van een tussenjaar alleen weggelegd is voor een relatief kleine groep welvarende westerse jongeren en dat hun welvaart te maken heeft met de wereldwijde inkomensongelijkheid. Dit sluit aan bij Pogges opvatting dat we armoede in de wereld niet los kunnen zien van de mondiale economische orde. Volgens Pogge werken allerlei internationale verdragen in het voordeel van rijke landen ten koste van arme landen.

8 maximumscore 1

Een goed antwoord bevat een uitleg dat Annemarie's opvatting laat zien dat de capability-benadering niet aangeeft of het moreel verantwoord is kansen te benutten als die samenhangen met mondiale ongelijkheid.

voorbeeld van een goed antwoord:

De capability-benadering geeft aan wat iemand nodig heeft om een volwaardig leven te kunnen leiden. Zoals backpacker Annemarie aangeeft, staan de keuzes om jezelf te verwerkelijken niet los van de rest van de wereld. Dat westerse jongeren de wereld over kunnen reizen op zoek naar zichzelf is niet los te zien van de ongelijkheid in de wereld. De vraag of het moreel verantwoord is om gebruik te maken van arme landen om jezelf te verwerkelijken wordt door de capability-benadering niet beantwoord. De capability-benadering kan daarom wel uitleggen wat jij nodig hebt voor een volwaardig leven, maar niet hoe je morele keuzes moet maken om jouw capabilities invulling te geven of te realiseren.

De werkvorm

Het delen van een filosofisch gearticuleerde levensbeschouwing

Wat werkt er in de les? Welke bijzondere manieren zijn er om de leerlingen aan het filosoferen te krijgen. In de werkvorm presenteert een docent ieder Spinoza een bijzondere werkvorm. Wil je ook een werkvorm delen, mail naar spinoza@vfvo.nl.

Ik experimenteer enkele jaren met een opdracht waarin leerlingen hun “filosofisch gearticuleerde levensbeschouwing” delen met de klas. Dit is een handelingsdeel waarvoor geen cijfer wordt gegeven. Het doel van de opdracht is de leerlingen te laten reflecteren op hun eigen filosofische en levensbeschouwelijke opvattingen en de filosofische uitwisseling in de klas te verdiepen.

Het is een opdracht die alleen werkt als er vertrouwelijkheid en veiligheid heerst in de klas. Als dat niet het geval is dan is het bijvoorbeeld een alternatief om de opdracht puur als schrijfopdracht op te geven. Ik geef de opdracht in de laatste periode van de vijfde klas (VWO); tegen deze tijd weet je prima of de klas het ‘aankan’ of niet.

Als inderdaad aan de voorwaarde voor veiligheid is voldaan, dan moet ik zeggen dat de opdracht mij overkomt als een essentieel onderdeel van het filosofiecurriculum. Nadat de docent is voorgegaan in zijn eigen uitvoering van de opdracht, volgen leerlingen met verhalen met levensverhalen waarin duidelijk wordt op wat voor een manier filosofisch gedachtegoed een reële rol in hun leven speelt - of dat filosofie eerder een vlucht is uit de werkelijkheid. Het wordt kortom duidelijk wat relatie tussen denken en leven is. Minstens zo belangrijk is dat (in het gunstige geval) de groep pedagogisch een sprong maakt; de band van de klas verdiept zich.

Het is dus van belang dat de docent eist dat alle leerlingen volledige aandacht aan de presenterende leerlingen geven om na afloop vanuit empathische betrokkenheid vragen te stellen (dus geen polemieken!).

Een leerling heeft een hoge mate van autonomie bij deze opdracht: vorm en

Opdracht ‘Mijn levensbeschouwing’

Construeer met behulp van onderstaande vragen jouw filosofische levensbeschouwing om te presenteren aan de klas. Een levensbeschouwing is een samenhangend verhaal waarin de betekenis en zin van het bestaan duidelijk wordt gemaakt. De vorm van de presentatie mag je zelf kiezen.

Een aantal levensbeschouwelijke vragen in willekeurige volgorde:

- Wat heeft mij in mijn levensbeschouwing gevormd? Wie of wat zijn mijn inspiratiebronnen? Hoe ben ik levensbeschouwelijk opgevoed?
- Wat inspireert mij? (kunst, film, reizen, filosofische boeken, romans..)
- Welk filosofisch gedachtegoed of filosoof spreekt mij aan?
- Wat zijn voor mij de belangrijkste waarden? Wat raakt mij? Waar vind ik me over op? Wat betekent ‘zelfverwondering’ voor mij?
- Waar geloof ik in? Wat geloof ik over de mens? Over de samenleving? Over de toekomst? Over de zin van het leven?
- Hoe zie ik het leven? (Is er een gepaste metafoor?)

DE JONG DeNK ERS

WAT ZIJN **JOUW**
IDEALEN?

duur mag zij zelf vaststellen en er wordt ook geen cijfer gegeven. Mijn ervaring is dat dit leidt tot grote inzet. Eén leerling heeft haar levensbeschouwelijke verhaal bijvoorbeeld aan de hand van een zelfgemaakte cartoon verteld.

Een valkuil kan zijn dat het verhaal teveel in het particuliere blijft hangen. Leerlingen zijn geïnteresseerd in elkaars biografische details (kinderfoto's en familiefoto's!). Deze factische zaken zijn wat mij betreft zeer welkom als de sprong naar de filosofie maar wel zoveel mogelijk gemaakt wordt.

Wil je de werkvorm ook uitproberen en wil je tips of feedback, dan kun je Martin mailen via m.struik@ovc.nl

Martin Struik is docent filosofie aan het Oostvaarders College.

De Avond van De Jonge Denkers, 20 november 2017, De Rode Hoed

Filosoferen over de relatie tussen tolerantie en politieke macht

Verslag van de International Philosophy Olympiad 2017 in Rotterdam

Van 25 tot 28 mei, het Hemelvaartsweekend, vond in Rotterdam één van de meest bijzondere filosofie-evenementen van het jaar plaats: de 25ste editie van de International Philosophy Olympiad (IPO). 95 deelnemers uit 45 landen deden mee, waaronder tien Nederlandse leerlingen. De IPO is een essaywedstrijd waarin filosofieleerlingen een filosofisch essay schrijven geïnspireerd op een filosofisch citaat. Voor de Rotterdamse editie konden de kandidaten kiezen uit vier citaten die allen te maken hebben met het thema tolerantie.

Op de aankomst dag staan vrijwilligers paraat op het Centraal Station van Rotterdam om de verschillende delegaties 'Welcome to the Netherlands' te heten en naar de juiste tramhalte te begeleiden.

De arriverende delegaties zijn gemakkelijk te herkennen: meestal groepjes van vier, bestaande uit twee volwassenen en twee jongeren die vertwijfeld achter de OV-chipkaartpoortjes blijven staan, omdat ze er niet doorheen kunnen. Ze brengen al veel verhalen mee: een jongen uit India is twee dagen eerder gekomen, omdat hij eerst Amsterdam wilde bezoeken, de Finse

leerlingen vertellen dat ze nog nooit eerder in Nederland geweest zijn, de vrouwelijke docente van de delegatie uit Roemenië blijkt één van de oprichtsters die alleen de IPO in Oslo gemist heeft, en dit jaar dus al voor de 24ste keer meedoet, samen met haar collegadocent, die er 'slechts' voor de 17de keer bij is.

Nadat alle deelnemers de weg naar het hotel gevonden hebben, is het tijd voor het diner en de openingsceremonie in de Arminiuskerk, een van oorsprong Remonstrantse Kerk in het Museumpark in het Centrum van Rotterdam. Han van Ruler opent de ceremonie, alle delegaties worden met applaus begroet en verwelkomd en er wordt stilgestaan bij het 25-jarig jubileum van de IPO. Wiep van Bunge geeft een lezing over het thema van deze IPO, tolerantie, waarin hij stilstaat bij het filosofische erfgoed van Rotterdam, waarvan naast Erasmus ook Locke, Mandeville en Bayle onderdeel zijn.

Vrijdagochtend is het moment waarom het uiteindelijk allemaal te doen is: het schrijven van de essays. De zenuwen waren bij iedereen voelbaar: zowel bij organisatie, docenten, als uiteraard leerlingen – bij de laatste groep ook vergezeld van een flinke dosis fanatisme. De leerlingen kunnen kiezen uit citaten van Marcuse, Imamichi, Nussbaum en (uiteraard) Spinoza. De citaten dagen de leerlingen uit te filosoferen over de relatie tussen tolerantie, politieke macht en de rol van redelijkheid. In opperste concentratie en diepe stilte gaan de leerlingen aan het werk in de veelal benauwde computerzalen. Elke leerling gaat op zijn/haar eigen manier om met zenuwen: sommigen gaan constant naar de wc, anderen schuiven niet eens op hun stoel. Aan het einde van vier uur lang schrijven, waarin verreweg de meeste leerlingen alle tijd hebben gebruikt, blijkt de enorme vermoeidheid bij hen: ze vergeten hun telefoons mee te nemen of bot-

sen soms zelfs bijna tegen de deur op. Voor hen is nu de tijd voor ontspanning aangebroken, en de middag brengen de studenten op het water door tijdens een boottocht door de haven, waarin er bij de studenten zowel meer tijd als mentale ruimte is om elkaar te leren kennen en in kritisch gesprek te gaan over de interpretatie van de citaten.

Voor de docenten is de zaterdag de spannendste dag: zij moeten nu de essays be-

Voor docenten is zaterdag de spannendste dag: zij moeten nu de essays beoordelen.

oordelen. De leerlingen krijgen hier niets van mee, voor hen staat deze dag in het teken van het te voet verkennen van de stad Rotterdam. Voor alle deelnemers was een stadswandeling voorbereid om de

Rotterdamse bezienswaardigheden te bezoeken. Hoopjes slaperige leerlingen hebben zich 's ochtends verzameld bij de receptie van het Novotel, en wekken de indruk dat ze de avond van te voren de stad al op eigen houtje hebben verkend. De zon brandt al fel. In een sfeer van passende filosofische chaos duurt het even voordat elke leerling zijn lunchpakket en begeleider heeft gevonden en we kunnen vertrekken. De leerlingen zien onder andere het 'Blaakse Bos': de bekende kubuswoningen, de Oude Haven en de plekken van betekenis van 'stadsfilosoof' Erasmus: zijn mozaïek, standbeeld en geboortehuis. Naast de bezienswaardigheden genieten de leerlingen ook van de Nederlandsheid van de supermarkt en smullen ze van stroopwafels.

Absoluut hoogtepunt van de derde dag

was het diner in Aloha en de daaropvolgende Silent Disco. Aloha is een voormalig tropisch 'zwemparadijs', met een gigantisch terras met adembenemend uitzicht over de Maas. Er is heerlijk eten, tijd om na te kletsen vanaf een uur of negen worden de koptelefoons uitgedeeld. Terwijl de zon ondergaat in de Maas verschuift het kletsen steeds meer naar dansen en verandert terrassfeer naar discosfeer. Zowel docenten als leerlingen gaan volledig uit hun dak en met koptelefoon op maakt niemand zich druk of hij in de maat danst of vals zingt: iemand anders kan immers de muziek waarnaar jij luistert toch niet horen. Voor degenen die niet van disco houden is er een kanaal op de koptelefoon met een lezing in de geschiedenis van de filosofie. Degenen die gewoon een goed gesprek wilden voeren, konden simpelweg hun koptelefoon afdoen: een disco dus waarin – geheel in thema – ieders vorm van feestvieren door de ander werd getolereerd. Leerlingen dansen gearmd met elkaar: het is duidelijk dat vriendschappen zijn gesloten.

De vierde dag stond in het teken van de prijsuitreiking en het afscheid. Om de ma-

Zilveren medaillewinners

Mihnea Bâlici (Roemenië)

Hrvoje Kožić (Kroatië)

Rosalie Looijaard (Nederland)

Victor Mordhorst (Denemarken)

gie van het moment te markeren, het moment waarop de leerlingen kunnen stralen en hun successen ervaren, wordt voor de prijsuitreiking een show opgevoerd van de magicus en filosoof Tilman Andris, die on-

‘We zijn allemaal gewend de beste te zijn, van ons jaar, zelfs van onze school, of ons land. Dan komen we hier en zijn we ineens niet meer de beste, soms voor de eerste keer in ons leven’.

ze empirische waarneming uitdaagt. De prijsuitreiking blijkt stressvol en emotioneel voor veel leerlingen: er vloeien tranen van teleurstelling en vreugde. Een Poolse leerlinge die met een air van vanzelfsprekendheid volgend jaar in Oxford gaat studeren, is zichtbaar teleurgesteld met haar eervolle vermelding. Ze verwoordt het treffend: ‘we zijn allemaal gewend de beste te zijn, van ons jaar, zelfs van onze school, of ons land. Dan komen we hier en zijn we ineens niet meer de

beste, soms voor de eerste keer in ons leven’. Vanuit zo’n perspectief gezien kan een eervolle vermelding of een derde prijs voelen als niet goed genoeg.

Drie gouden medailles in totaal worden uitgereikt, waaronder één aan de Israëlische kandidaat Mor Divshi. Volgens Divshi kan Imamichi’s onderscheid tussen een professionele houding van ‘neutrality of thought’ versus tolerantie als praktische deugd schadelijk zijn, met name in ons huidige internettijdperk. Juist omdat technologie de wijze waarop wij met elkaar interacteren zo fundamenteel veranderd heeft, moeten we een houding van tolerantie ook cultiveren in al deze nieuwe vormen van interactie, waarin een scheiding tussen het werkdomein en wat daarbuiten valt, veel vager geworden is. De complexiteit van haar argumentatie is indrukwekkend, net als het lef dat zij toont door de abstracte concepten van Imamichi niet alleen te analyseren, maar ook te bekritisieren.

Verslag workshop

Socratisch Schrijven van Marjan Slob

Meteen te gebruiken in de klas!

Op de studiedag van 29 september gaf Socrates Wisselbekerwinnares Marjan Slob een workshop socratisch schrijven. Hier volgt een verslag dat ook direct bruikbaar is als werkvorm in de les.

Wat oefen je? Welke leerdoelen kan je hieraan koppelen? Hoe kan je deze oefening gebruiken?

- Schrijfvaardigheid
- Serieus nemen van de eigen ervaring
- Verschil tussen abstract en concreet in een tekst
- Elementen herkennen uit het socratisch gesprek
- Het verkennen van een nieuw onderwerp

Stap 1 Eigen ervaring

De docent noemt een begrip, tijdens onze workshop was dit woede. Wij, de leerlingen, schreven een aantal minuten over een eigen ervaring van woede. (Je kunt natuurlijk een ander begrip kiezen, iets dat aansluit bij het thema van je lessen of bij examenstof, zoals geluk, schaamte, on-

recht, rechtvaardigheid, jezelf zijn, etc.) Eventueel geef je de leerlingen wat tips: beschrijf nauwkeurig wat er gebeurde, let op details, beschrijf lichamelijke gewaarwordingen, observaties, op welke plek je was.

Belangrijk: vertel steeds van te voren dat wat er geschreven wordt niet voorgelezen of gedeeld hoeft te worden.

Na ongeveer 7 minuten kan je de klas vragen hoe het ging, waar ze tegenaan liepen, of ze vragen hebben. Tijdens de workshop gaf een docent aan dat lijkt alsof de ervaring van woede zelf zich moeilijk laat beschrijven, alsof je allerlei zaken noemt die te maken hebben met de gebeurtenis, terwijl de woede steeds wegglipt. Ook vroeg men zich af in hoeverre het geschrevene nou relevant is, het verschil tussen een lezers- of schrijversperspectief kwam aan de orde.

Slob legt ons na aanleiding van verschillende inbreng uit wat het belang is van

starten vanuit de eigen ervaring: die eigen ervaring is nooit fout, het is jouw ervaring. Het biedt daarmee grond onder de voeten, een basis om verder te schrijven, om een onderwerp te verkennen. Filosofie kan zo gezagsvol lijken dat je zelf niet meer durft te schrijven, de eigen ervaring is dan een goed begin om informatie te verzamelen.

Foto: Bettina Zevenbergen

*Woede is een motor
tot verandering.*

*Woede komt regelmatig
voor bij allerlei mensen.*

*Mijn hart bonkte, ik kreeg
een knalrood hoofd en
mijn spieren spanden zich
aan toen hij mij valselijk
beschuldigde.*

Stap 2 Standpunt/visie

De leerlingen gaan wederom een tijdje schrijven (bijvoorbeeld weer 7 minuten). Onze vraag was nu: wat is woede voor mij? Vanuit de beschreven eigen ervaring moesten we beschrijven wat ons eigen standpunt over woede is.

In het gesprek wat hierna volgde bleek dat sommigen dachten dat het standpunt altijd normatief moet zijn, dit is echter

niet het geval. Een visie kan bijvoorbeeld ook antropologisch zijn. Bij deze stap is er sprake van analyse, er wordt een stapje van de concrete ervaring vandaan gezet om te kijken waaruit zo'n ervaring nou bestaat en welke visie van woede eruit blijkt.

Stap 3 De buitenwereld

Nu kregen we nog eens 7 minuten om vijf argumenten voor de eigen visie, en vijf misverstanden (of tegenargumenten) over de eigen visie te formuleren.

In deze stap betrek je de buitenwereld, oftewel de anderen, in je schrijven. Je denkt na over redenen vóór jouw standpunt en je gaat je afvragen welke andere mogelijke houdingen er zijn.

Om terug te komen op het voorbeeld uit de workshop: een docent vertelde dat zijn visie op woede onder andere inhield dat woede altijd te maken heeft met onrecht en dat het heel belangrijk is om soms woede te ervaren, omdat dit tot verandering kan leiden. Een mogelijk misverstand of tegenargument op deze visie is dat woede

niet altijd tot verandering leidt, of dat woede ook uit iets anders dan onrecht kan voortkomen.

Abstract/concreet

Slob legde ons uit dat een goede tekst heen en weer beweegt tussen abstract en concreet. Als een tekst enkel abstract is wordt deze onleesbaar, moeilijk en losgezongen van de wereld. Als een tekst enkel concreet is dan ontstijgt hij niet het particuliere, er is dan eerder sprake van een dagboek dan van een tekst die interessant is voor anderen. Als je je voorstelt dat abstract het ene uiterste is en concreet het andere, dan moet je je als schrijver niet in het midden bevinden. Het midden is vaagheid, nietszeggend! Je moet je juist heen en weer bewegen tussen de uitersten.

In de drie stappen van de oefening zie je een beweging van de concrete ervaring naar abstractie naar het betrekken van de buitenwereld.

Over de sceptische levenswandel van een schnautzer en een vleermuis

Het examen over Scepticisme bestond zoals gebruikelijk uit drie opgaven rondom drie casussen. Dit jaar waren de vragen gesteld rond een sceptische schnautzer en een sceptische arts in opgave 1, over een leidraad voor een sceptische levenswandel in opgave 2 en tenslotte op basis van de tekst *Hoe is het om een vleermuis te zijn?* van Dennett in opgave 3.

Door Hans Wessels

Het examen van 2017 was volgens de docenten een goed examen, maar wel wat productiever dan de afgelopen. Dat was volgens sommige docenten ook de mening van de leerlingen, maar in de praktijk bleken deze leerlingen met name op de toepassingsvragen juist minder te scoren dan verwacht. Daarbij merkt een docent op een aantal van die toepassingsvragen wel wat vergezocht waren. Wat hem betreft had de grote lijn van het boek beter aan bod kunnen komen.

Uit de gegevens van het Cito bleek inderdaad dat het examen met een gemiddeld cijfer van 6,5 iets makkelijker is geweest dan het examen van vorig jaar (gemiddeld cijfer van 6,6). Hetzelfde vertelt ons de gemiddelde p-waarde van het examen: dit examen was met een p-waarde van 64,56 wat makkelijker dan het examen van 2016 (p-waarde van 62,37).

Opgave 1 over een sceptische schnautzer en een sceptische arts was gemiddeld de makkelijkste opgave. Duidelijk moeilijker

Examenverslag vwo 2017 Scepticisme

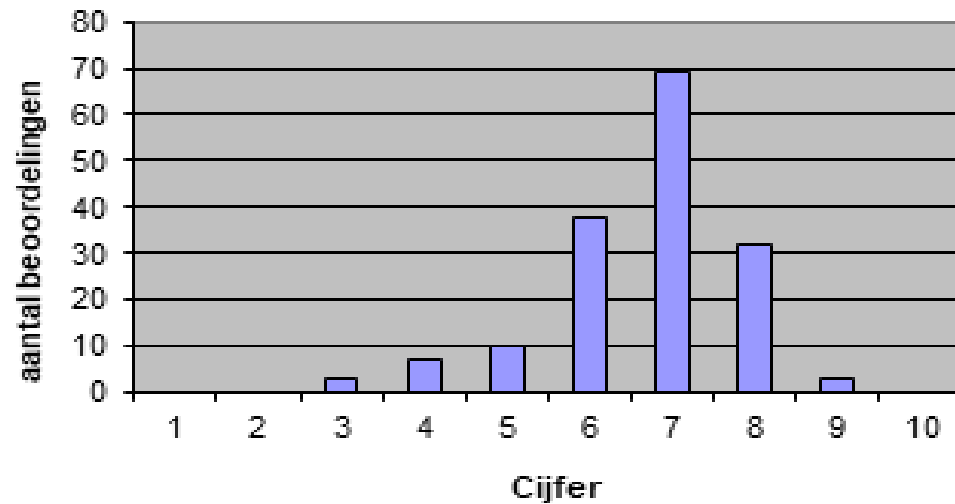
waren opgave 2 over de leidraad voor een sceptische levenswandel en opgave 3 rond de tekst van Nagel over hoe het is om een vleermuis te zijn.

De eerste opgave maakt het beste een onderscheid tussen de goede en de minder goede leerlingen.

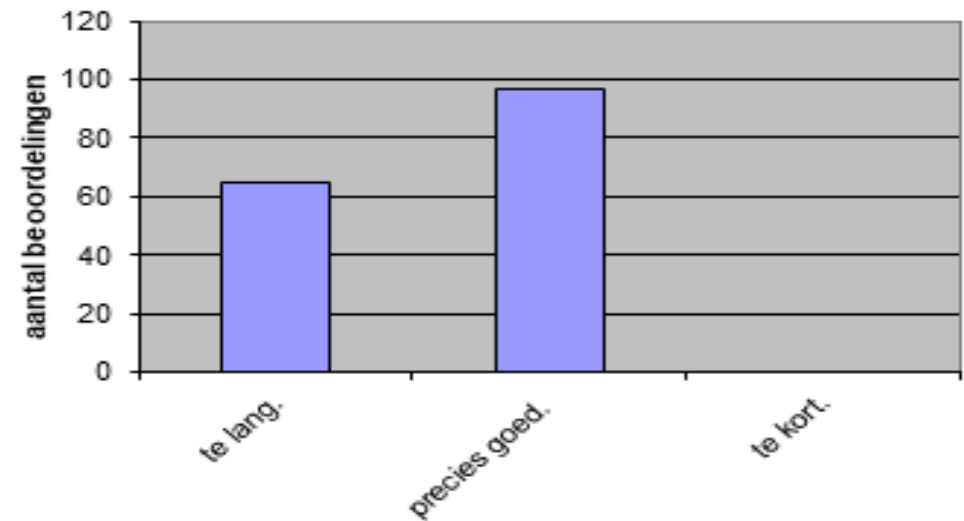
Ook nu scoren de meisjes beduidend hoger op dit examen dan de jongens. Maar dit jaar hebben de leerlingen met het profiel N&T gemiddeld het meeste aantal punten gescoord en de leerlingen uit het Profiel N&G het laagst, op de voet gevolgd door de leerlingen met het profiel C&M en E&M. Veruit de meeste kandidaten, die het examen filosofie hebben gedaan, komen uit het profiel Cultuur en Maatschappij.

De technische normering (N-tech1) van het examen komt dit jaar uit op 0,8 met een gemiddeld cijfer van 6,6 en een percentage onvoldoende van 22,3%.

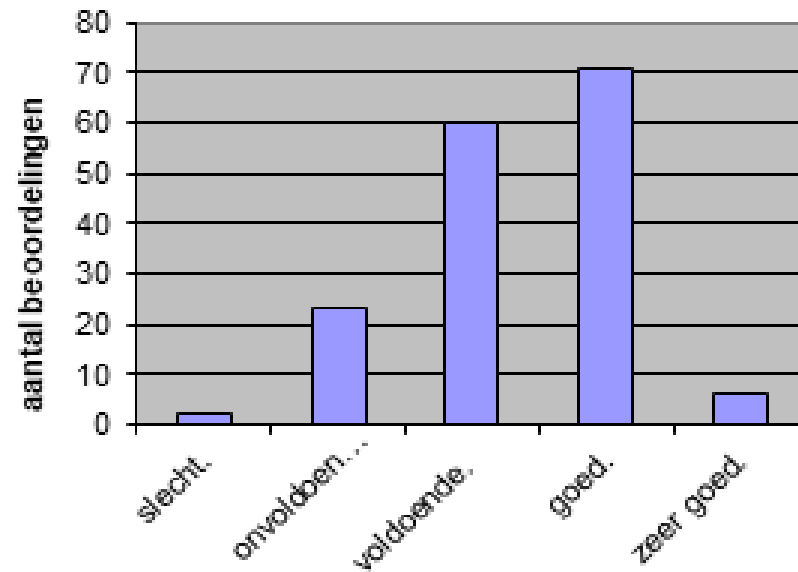
waardering

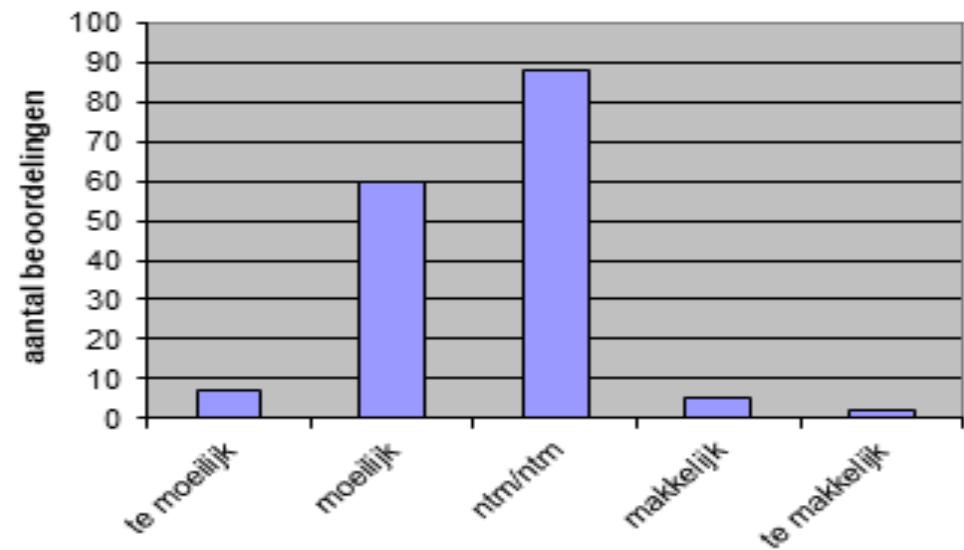
lengte van het examen

inhoudelijke aansluiting op onderwijs

moeilijkheidsgraad

1. De Quickscan van 2017-1

De quickscan geeft aan dat docenten een positief beeld hebben over het examen. Het examen wordt beoordeeld met een gemiddeld cijfer van 6,7, en dat is hoger dan vorig jaar waar het examen met 6,0 werd gewaardeerd. De gemiddelde waardering voor de aansluiting op het onderwijs is ruim voldoende: 3,35 op een schaal van 5. Datzelfde geldt voor de moeilijkheidsgraad (2,61, maar minder voor de lengte van het examen (1,60).

2. Belangrijkste punten uit de toets-analyse van het Cito

De *moeilijkheidsgraad*: het examen was wat makkelijker dan vorig jaar: de gemiddelde p-waarde van dit examen is 64,56 (vorig jaar 62,37). Opgave 1 over de schnautzer bleek gemiddeld de makkelijkste opgave te zijn met een p-waarde van 70,92, en misschien wel te makkelijk. Opgave 2 en opgave 3 bleken duidelijker moeilijker met een p-waarde van respectievelijk 61,05 en 61,03 die daarmee dicht in de buurt van de ideale moeilijkheidsgraad van 60,0.

De beginvraag van het examen was, zoals gebruikelijk, een erg makkelijke bin-

nenkomer, met een p-waarde van 92. Maar wellicht wat makkelijker dan gewenst. Vraag 9 over plichtethiek en deugdeethiek was de moeilijkste vraag (p-waarde van 42), direct gevolgd door vraag 12 over sense-data bij Russel en bij een vleermuis (p-waarde van 49). Vraag 9 werd bovendien ook regelmatig overgeslagen en maakte een matig onderscheid tussen goede en minder goede leerlingen.

Bovendien is het examen als geheel dit jaar ook sterk *discriminerend* (onderscheidend) tussen goede en minder goede leerlingen: dit jaar een ritwaarde van 0,52 (ook vorig jaar 0,52). Opgave 1 discrimineerde sterk met een gemiddelde rit-waarde van 0,63, gevolgd door opgave 2 en opgave 3 met een rit-waarde van 0,60. In opgave 1 en opgave 3 zien we de meest discriminerende vragen tussen goed en minder goede leerlingen: vraag 2 over het direct realisme van Reid (rit van 60) en vraag 4 over de context van ontdekking en de context van verantwoording (rit van 64) en vraag 15 over Nagel en Mill (rit van 63).

En ook de *betrouwbaarheid* van het examen is dit jaar weer hoog: de asymptoti-

sche GLB is 0,84 (vorig jaar 0,83).

De *frequentieverdeling* laat zien dat de kandidaten over vrijwel de gehele range punten scoren: van 1 scorepunt tot 45 scorepunten. Het merendeel van de kandidaten scoort tussen 21 en 37 punten.

De *N-term* is 0,8 met een percentage onvoldoende van 22,3 % en een gemiddeld cijfer van 6,6.

3. Landelijke media en Laks

Helaas was er in de media weinig aandacht voor het examen filosofie. Alleen Nu.nl citeerde twee leerlingen. “Het is echt pittig”, zeggen ze in koor. “Wie denkt dat je alle kanten op kunt met filosofie heeft het mis.” Vervolgens kwam er nog een klacht dat er geen proefexamen was geweest. En op Nu.nl verscheen een korte tekst waarin een tevreden docent filosofie werd aangehaald: “Het was goed te maken. De teksten waren prima te lezen en er zat minder ironie en dubbele bodem in dan vorig jaar. Dat is fijn, want bij een examen ben je heel zenuwachtig en dan is niks grappig.” De ruim 150 scholieren die gestemd hebben op de poll van het Laks waren vrij positief. Bij 26 procent ging het examen

‘heel goed’ en bij 34 procent ‘gewoon’. Er waren relatief weinig klachten binnen gekomen en de klachten die er waren betroffen voor het feit dat er vragen werden gesteld over ethiek (vraag 9) - waarvan de toonaangevende posities wel degelijk in het algemeen examenprogramma worden genoemd. Op de Facebook van de docenten filosofie waren ook deze keer zeer verschillende geluiden te horen. De meeste opmerkingen betroffen rekkelijke of strenge interpretaties van gegeven leerlingenantwoorden.

4. De landelijke nabespreking

Opgave 1 - Een sceptische schnautzer en een sceptische arts?

Vraag 1 over metafysische scepticisme bij de schnautzer. Deze vraag wordt door de aanwezigen op de landelijke nabespreking makkelijk bevonden, maar dat een schnautzer zich zou afvragen of alles fantasie is, vond men wat vergezocht. Deze vraag was de makkelijkste vraag van het examen en met een p-waarde van 92 was de vraag wellicht te makkelijk. De vraag maakt ook een matig onderscheid tussen goede en minder goede leerlingen.

Vraag 2 over hallucineren en het direct en naïef realisme. Volgens de vergadering verlangde de vraag te veel van de leerling. Bovendien kan een antwoord dat ingaat op Lockes onderscheid tussen primaire en secundaire kwaliteiten (primaire kwaliteiten corresponderen wel en secundaire corresponderen niet met de werkelijkheid) eveneens worden goed gerekend - mits er in het antwoord een verband wordt gelegd met het indirect realisme. Deze vraag was ook niet moeilijk met een p-waarde van 7, maar had wel een hoge discriminerende waarde van 60.

Vraag 3 betrof de punten van kritiek op de theory of ideas. Volgens de vergadering zijn er weliswaar meer goede kritiekpunten mogelijk dan bij de antwoordelementen wordt vermeld, maar geen antwoorden die zich baseren op de hoofdtekst van Tim de Mey. Deze vraag was een redelijk moeilijke vraag en maakte met een rit-waarde van 49 een goed onderscheid tussen goed en minder goede leerlingen.

Vraag 4 ging over de context van ontdekking en de context van verantwoording. Dit is een complexe vraag, met name over de eis of bij de uitleg van beide con-

texten moet worden verwezen naar de wetenschappelijkheid. Toch wordt in de inleiding naar de vraag verwezen naar het logisch positivisme en leerlingen worden geacht de hele vraag te lezen, dus ook de inleidende context. De vraag had een gemiddelde moeilijkheidsgraad (p-waarde van 63), maar discrimineerde het sterkst van het hele examen (rit van 64).

Vraag 5 ging over het onderscheid tussen ‘weten dat’ en ‘bewijzen dat’ van Austin. Opgemerkt wordt dat de manier waarop Austin het in zijn primaire tekst formuleert niet in het beoordelingsmodel is te zien: Austin begint ermee dat iets weten de vraag kan oproepen hoe je het weet, maar dit wel eens gebaseerd kan zijn op vaagheden. Austin maakt hierbij een onderscheid tussen “omdat” en het vage “vanwege”. Zo komen kandidaten ook tot antwoorden die stellen dat alle sceptische alternatieven zijn uitgesloten. Deze vraag was gemiddeld moeilijk en maakt een goed onderscheid met een rit-waarde van 52.

Opgave 2 - Leidraad voor een sceptische levenswandel

Vraag 6 ging Agrippa's dilemma. De voorbeelden uit tekst 4 die de kandidaten benoemen bij de problemen van Agrippa's dilemma, zijn onderling inwisselbaar, mits dit maar goed beargumenteerd gebeurt.

Vraag 7 over de pyrronistische opschorting en de pyrronistische doctrine. Dat pyrronisten wel alledaagse gevaren erkennen, vormt te zeer een evidente zaak om te kunnen doorgaan voor een doctrine. Op de vergadering wordt terecht afgesproken dat bij de beoordeling van antwoorden van leerlingen *Het voordeel van de twijfel* op bladzijde 155 leidend is. Eventueel valt nog wel één punt toe te kennen voor de constatering dat pyrronisten niet een negatief dogmatische levenshouding hebben.?

Vraag 8 betrof Kant en Moore over 'het schandaal van de filosofie'. Opgemerkt wordt dat Kant het bestaan van de werkelijkheid niet postuleert – zoals staat bij het eerste deel van het voorbeeldantwoord – maar dat hij het bestaan bewijst. In een antwoord mag óók het woord 'waar' voorkomen, maar dat woord alleen, is niet vol-

doende.

Vraag 9 ging over plichtethiek en deugdeethiek, waarmee deze vraag buiten de stof van het examenonderwerp treedt, maar wel behoort bij het algemeen examenprogramma. Deze vraag was daarom wellicht de moeilijkste vraag (p-waarde van 42), maar discrimineerde matig met een rit-waarde van 37.

Veel docenten twijfelen over de antwoorden van hun leerlingen. En een docent merkt op dat het eerste antwoord-element met het gedeelte na de schuine streep wel veel vrijheid biedt om antwoorden goed te rekenen. Maar inderdaad dit geen excuus om antwoorden goed te rekenen die voortkomen uit vluchtgedrag van de kandidaat.

Vraag 10 over integriteit van Oosthout : Bij deze vraag is het niet voldoende als kandidaten het begrip integriteit gewoon opvatten in de woordenboekbetekenis: Oosthouts klopt wereldbeeld intern in de zin van consistent zijn. Als een kandidaat bij Oosthout zelfbedrog benoemt, dan kan dit goed zijn – zie blz. 150 boek. Deze vraag had een gemiddelde moeilijkheidsgraad (p-waarde 42) en een hoge discrimi-

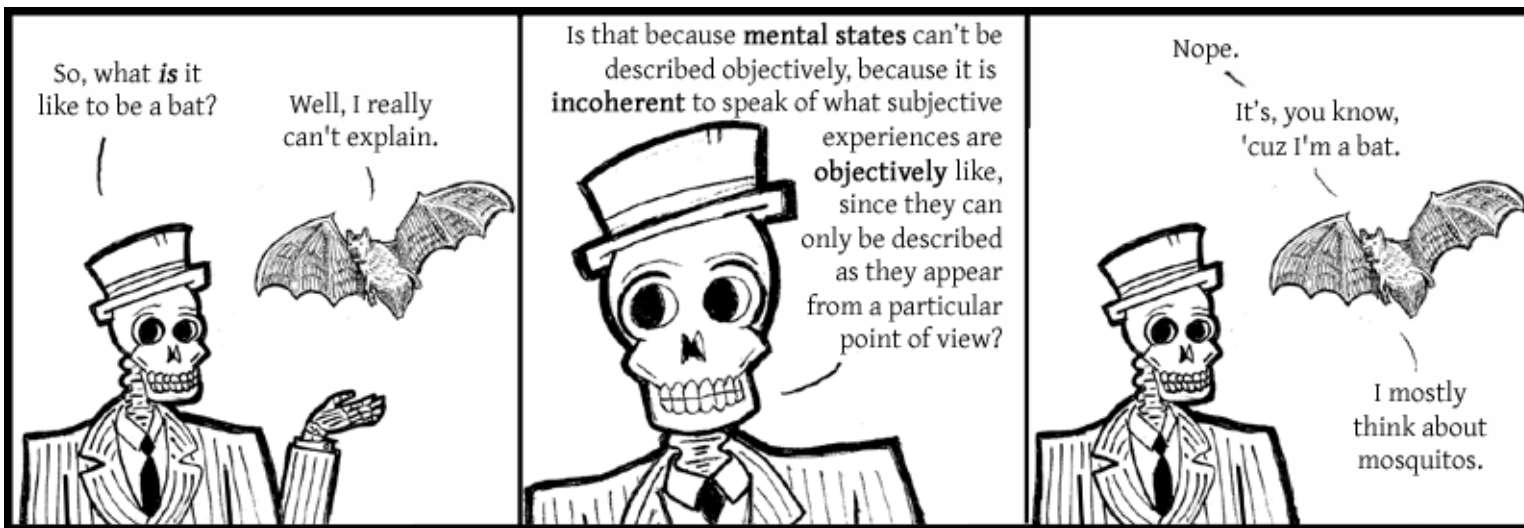
nerende waarde (een rit van 58).

Opgave 3 Hoe is het om een vleermuis te zijn?

Vraag 11 over het probleem van de vleermuizen bij Nagel als epistemologische en conceptueel probleem. De laatste twee zinnen van tekst 7 kunnen elk zowel conceptueel als epistemologisch worden opgevat. Maar dat moet wel goed worden uitgelegd om scorepunten te kunnen verdienen. Deze vraag had eveneens een gemiddelde moeilijkheidsgraad (p-waarde 50) en een redelijke discriminerende waarde (ritwaarde van 41).

Vraag 12 ging over sense-data bij Russel en bij een vleermuis Bij deze vraagstelling is het lastig dat het eerst gaat om het perspectief van de vleermuizen en vervolgens om dat van de mensen. Bij de beoordeling moeten de kandidaten laten zien dat ze de stof goed hebben begrepen.? Deze vraag was een van de twee moeilijkste vragen van het examen (p-waarde 49), maar discriminerende goed (ritwaarde van 52)

Vraag 13 betrof een dispositionele analyse van kleur: Het voorbeeldantwoord is minder gelukkig, want als iets iets anders

niet kan waarnemen, dan is daarmee nog niet aangetoond dat het niet bestaat. De dispositionele analyse wordt wel anders als het subject S een vleermuis betreft. Het is voor de kandidaten ook mogelijk om een goede argumentatie op te bouwen aan de hand van Lockes secundaire kwaliteiten. Maar als een kandidaat kleuren als dispositie verdedigt, dan kan er in een goed antwoord een zekere overlap voorkomen met het eerste antwoordelement.? Deze vraag was redelijk makkelijk (p-waarde 66) en een goede discriminerende waarde (een rit van 53).

In *vraag 14* moet worden uitgelegd of het gedachte-experiment van Nagel tegenfeitelijk of evaluatief van aard is. Over deze vraag werd weinig opgemerkt, hoewel enkele kandidaten in hun antwoord het eerste deel van de vraag over het hoofd hebben gezien. Deze vraag had een gemiddelde moeilijkheidsgraad (p-waarde

65) en een goede discriminerende waarde (ritwaarde van 49).

Vraag 15 ging over functionalisme en Mills analogie-argument toegepast op Nagel. Volgens de vergadering betekende dit veel gepuzzel voor de kandidaten. Er wordt ook gevraagd om te werken met het voorbeeld van de blinden. Als één van beide weerleggingen in het antwoord geheel ontbreekt dan is het de vraag of er nog wel een afweging in het antwoord staat, want dat wordt wel gevraagd. Deze vraag had eveneens een gemiddelde moeilijkheidsgraad (p-waarde 57), maar een hoge discriminerende waarde (ritwaarde van 63).

Vraag 16 betrof het begrip 'qualia', ook in relatie tot Wittgenstein. De vraagstelling betreft de enige passage waarin Wittgenstein aan bod komt in het examenboek. Daar gaat het om het privétaalargument. Als kandidaten een redenering

opbouwen aan de hand van Wittgenstein I, dan kan dat, maar dan wordt het daarmee ook ingewikkelder. Het blijkt echter dat deze vraag een gemiddelde moeilijkheidsgraad (p-waarde 54) had en een goede discriminerende waarde (ritwaarde van 51). Daarmee is deze vraag enerzijds een goede vraag voor het examen, omdat de vraag een gewenst onderscheid maakt tussen goed en minder goede leerlingen. Daartegen pleit echter dat bij het beantwoorden van de vraag relatief veel kandidaten geen volledig antwoord hebben kunnen geven.

De backpackersparadox, water en klimaatverandering

Examenverslag Havo 2017 Mondiale rechtvaardigheid

Het examen van 2017 is over het algemeen weer beter ontvangen dan voorgaande jaren, waarmee de stijgende lijn wordt voortgezet.

De casussen die zijn gebruikt in de opgaven worden positief gewaardeerd vanwege de maatschappelijke relevantie en de goede aansluiting bij het examen-thema. De algemene waardering voor het examen, gemeten met de QuickScan, is iets verder gestegen naar een 7-.

Net als voorgaande jaren blijken de betrouwbaarheid en het onderscheidend vermogen van het examen heel goed te zijn en met een N-term van 1,4 zijn de leerlingen gecompenseerd voor de hogere moeilijkheidsgraad. De havo filosofie examens blijken de best onderscheidende vragen te hebben van alle centrale examens¹.

De eerste opgave van het examen, over de backpackersparadox, is een makkelijke

binnenkomer. Daarna wordt het examen moeilijker met opgave 2 over water in de millenniumdoelen. En de moeilijkste opgave is opgave 3 over klimaatverandering. De laatste drie vragen van deze opgave zijn vaker overgeslagen, wat er op duidt dat het examen aan de lange kant was. De afsluitende vraag is wel een rustige vraag die gemiddeld goed is gemaakt.

De meningen van de docenten over de lengte van het examen waren overigens verdeeld. Gemiddeld genomen bleek het examen, net als de andere examens over Mondiale Rechtvaardigheid, aan de lange kant. Het examen van volgend jaar over Persoonlijke Identiteit zal ruim 10% korter zijn en de samengestelde vragen zullen waar mogelijk worden opgesplitst. Dit zou ertoe moeten leiden dat het examen voor leerlingen overzichtelijker en korter wordt.

1. De QuickScan van 2017-I

Opvallend is dat ongeveer de helft van de

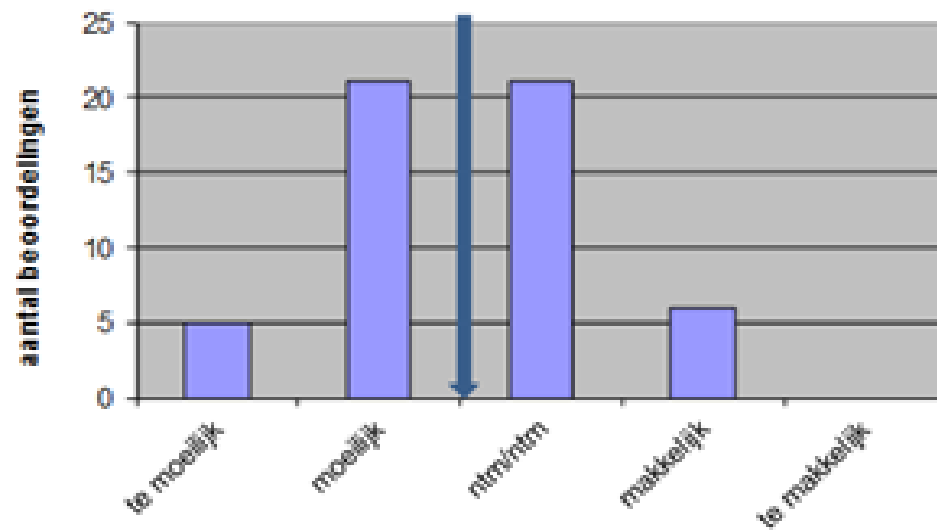
docenten het examen makkelijk of precies goed vindt, terwijl de andere helft het moeilijk of te moeilijk vindt. Gemiddeld genomen is het examen beoordeeld als aan de moeilijke kant, wat wordt bevestigd door een N-term van 1,4.

Ook vindt de helft van de docenten de lengte van het examen precies goed, terwijl de andere helft het te lang vindt. Gemiddeld genomen is het examen beoordeeld als aan de lange kant. Ook dit was zichtbaar in de analyse omdat de laatste drie vragen iets vaker zijn overgeslagen, overigens in statische zin in zulke geringe mate dat er geen hoger cijfer zou zijn gehaald als leerlingen meer tijd zouden hebben gehad. De examens over Mondiale rechtvaardigheid zijn even lang (3700 woorden).

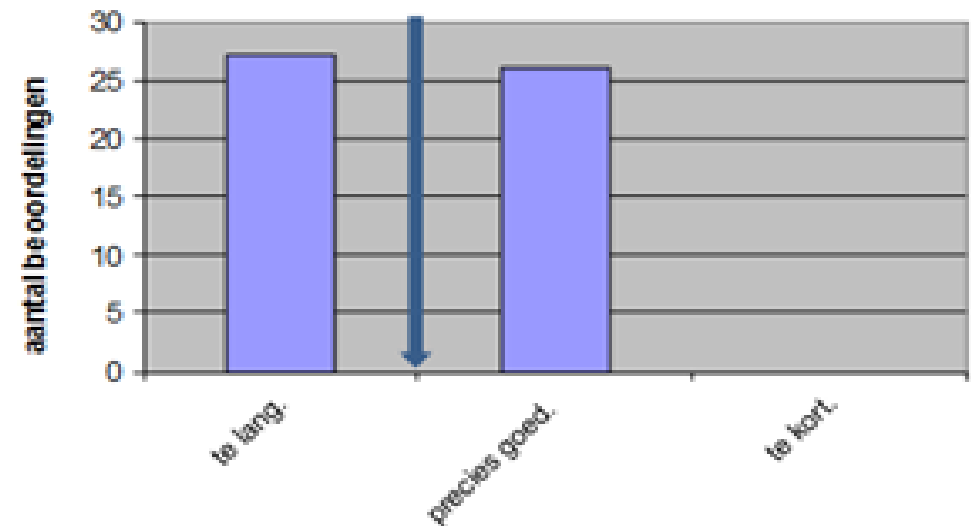
Verder is het oordeel over de inhoudelijke aansluiting op het onderwijs ruim voldoende en is het cijfer voor de algehele waardering voor het examen een 7-, wat voor een examen niet verkeerd is.

¹ <https://didactiefonline.nl/blog/vriend-en-vijand/het-begon-zo-onschuldig>: "Complimenten voor de filosofie-examenmakers: drie jaar op rij geen slechte items"

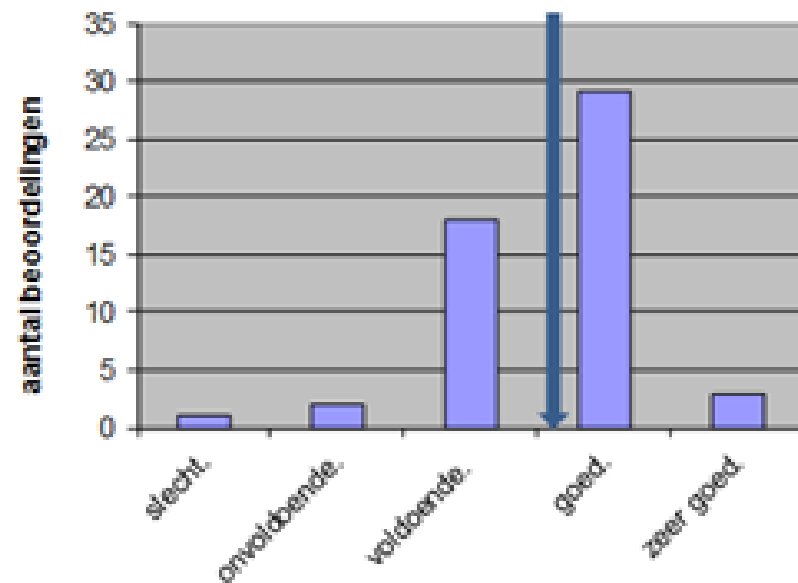
moelijkheidsgraad

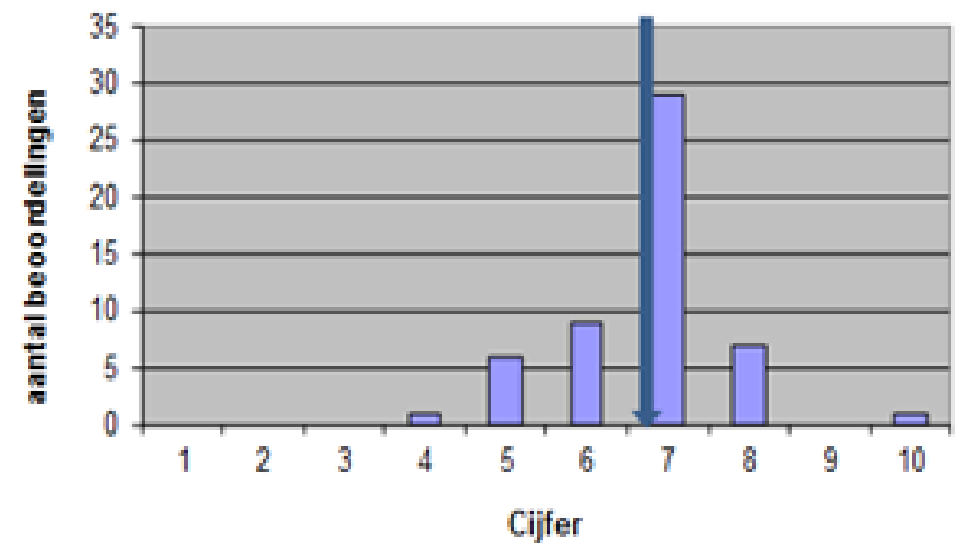
lengte van het examen

inhoudelijke aansluiting op onderwijs

waardering

2. De toetsanalyse van Cito

Het beeld van de Quicksan komt overeen met de toetsanalyse van Cito:

De *p-waarde* van het examen, het percentage behaalde scorepunten (moeilijkheidsgraad), is net als vorig jaar ongeveer 57%. Dat is iets lager dan het gewenste percentage van 60% en verklaart de hogere N-term. De hogere moeilijkheidsgraad van het examen wordt veroorzaakt door enkele moeilijke vragen in opgave 2 en 3. Vraag 9 over Rawls, Beitz en belasting op vlees bleek erg moeilijk maar ook erg onderscheidend tussen de goede en de beste leerlingen. Vraag 13 over Urgenda, Mill en collectieve zelfbeschikking in opgave 3 is de moeilijkste vraag die ook een erg goed onderscheid tussen leerlingen maakt. De lagere p-waarde bij vraag 14 over de stellingen van Singer is misschien te wijten aan vermoeidheid en het niet paraat hebben van de stellingen.

De *betrouwbaarheid* van het examen is goed: 0,77.

Het *discriminerend vermogen* van het examen, de gemiddelde Rit-waarde, is zeer goed: 0,49. Deze waarde is zelfs nog iets gestegen ten opzichte van voorgaande

jaren. Vraag 5 en 7 maken samen met de hiervoor al genoemde vraag 9 en 13 het sterkst onderscheid tussen de goede en de beste leerlingen. Het examen havo filosofie is het enige dat geen lage Rit-waarden kent.

De *frequentieverdeling* laat zien dat de leerlingen over vrijwel de gehele range punten scoren, hoewel niemand minder dan 5 punten scoort en ook niemand alle 46 punten heeft gehaald. Er wordt niet vaak onder de 17 punten gescoord en veel leerlingen hebben 29 punten gehaald.

De *N-term* is 1,4 met een percentage onvoldoende van 24,5%. Een te makkelijk examen levert minder bruikbare informatie op om de goede en beste leerlingen van elkaar te onderscheiden.

Het *gemiddelde cijfer* is een 6,5.

3. Landelijke media en Laks

In de media was er weinig aandacht voor het examen havo filosofie. Alleen op Nu.nl en scholieren.com verscheen een (zelfde) artikel. Positief zijn de docent en de leerlingen over de leuke en interessante onderwerpen die in het examen werden besproken. De leerlingen ervoeren het

examen als niet heel moeilijk of zelfs goed te doen als je goed geleerd hebt en vooral gericht op basiskennis. De geïnterviewde docent vond het daarentegen best pittig en stelde dat er juist veel verbanden moesten worden gelegd.

De klachten die bij het Laks zijn binnengekomen, hebben niet geresulteerd in vragen, opmerkingen of klachten bij de examenlijn of het examenloket.

4. Opmerkingen landelijke nabespreking

Het examen bevat net als voorgaande jaren drie opgaven rondom drie casussen. Dit jaar over de backpackersparadox, over water in de millenniumdoelen en over klimaatverandering. Tijdens de landelijke nabespreking en op Facebook waren er positieve reacties op de keuze van de casussen, die leuk, actueel en leerzaam werden bevonden. Kritiek was er op de moeilijke formulering van sommige vragen en op de details in de leerstof waar soms naar werd gevraagd.

Aangekondigd is dat met ingang van volgende jaar, met van het nieuwe havo examenonderwerp persoonlijke identiteit,

de lengte van de examentekst een bladzijde wordt ingekort en de samengestelde vragen waar mogelijk worden opgesplitst.

Hieronder een bespreking per opgave en per vraag:

Opgave 1 De backpackerparadox onderzoekt de ethiek van het toerisme, en specifieker de morele en sociale rechtvaardigheid bij het nemen van een tussenjaar om met een rugzak de wereld over te reizen. Hoe verhoud je je dan tot de lokale bevolking die vaak veel armer is dan jij bent en die er vaak heel andere normen, waarden en gebruiken op na houdt dan jij zelf?

Uit *Mondiale Rechtvaardigheid* worden de Romeinse definitie van rechtvaardigheid, Kants rechten en plichten bij gastvrijheid, armoede volgens Maslow en Smith, morele waarden en universalisme en relativisme, en de capability-benadering van Nussbaum en de kritiek daarop van Pogge besproken.

Vraag 1 is een makkelijke beginvraag die toetstechnisch toch enigszins informatief is omdat moet worden ingegaan op de spanning tussen verdienste en verdeling.

Vraag 2 is ook een relatief makkelijke vraag waarbij waarschijnlijk allerlei interpretaties van Kants terminologie “vreedzaam gedragen” en “niet vijandelijk bejegenen” vanuit de context zijn gehonoreerd met scorepunten. Het onderscheidend vermogen van deze vraag is namelijk op zich goed, maar in dit examen relatief aan de lage kant.

Vraag 3 is wederom een relatief makkelijke vraag, maar met een hoger onderscheidend vermogen. Armoede volgens Maslow en Smith behoort dan ook tot de basiskennis, maar de toepassing ervan maakt het onderscheid.

Vraag 4 is een gemiddeld moeilijke vraag met een goed, maar toch iets lager dan verwacht, onderscheidend vermogen. Het kan zijn dat het onderscheid tussen de universalistische en relativistische interpretatie nauwelijks verschillend uitpakt bij de betere en de mindere leerlingen. Ook kan het zijn dat hier vaker scorepunten zijn toegekend aan het antwoord vanuit het universalisme, waardoor misschien ook vluchtgedrag wordt gehonoreerd. Dat zou ook het onderscheidend vermogen van de vraag verlagen. In een analyse is

niet te zien wat de oorzaak is.

Vraag 5 is weer een gemiddeld moeilijke, maar ook creatieve vraag met een erg hoog onderscheidend vermogen. Alleen de beste leerlingen haalden hier alle punten.

Opgave 2 Water in de millenniumdoelen gaat over de Millenniumverklaring waarin de VN met behulp van economische groei verbetering van wereldwijde water- en sanitaire voorziening nastreeft. Kritiek hierop wordt verwoord door Pogge en verduidelijkt met de enorme hoeveelheid water die nodig is om rundvlees te produceren.

Uit *Mondiale Rechtvaardigheid* worden Cicero's opvatting over gemeenschappelijk en privaat bezit en het verschil tussen medemenselijkheid en rechtvaardigheid, absolute ongelijkheid en minimalisme en egalitarisme, intrinsieke waarde, Beitz' mondiale verdelingsprincipe en Rawls kritiek hierop behandeld.

Vraag 6 is een relatief makkelijke vraag met een goed onderscheidend vermogen en zonder problemen. Een goede binnenkomer voor opgave 2.

Vraag 7 is ook geen moeilijke vraag maar met een heel goed onderscheidend vermogen. Misschien doordat het gevraagde begrip van absolute ongelijkheid uit eindterm 59 afwijkt van absolute armoede, hoewel de vergelijking van de minimalistische en de egalitaristische aanpak ook een goed onderscheid zal maken tussen de leerlingen die de stof goed beheersen en zij die dat niet doen.

Vraag 8 is een wat moeilijkere maar informatieve vraag. De verklaring hiervoor is wellicht dat leerlingen een uitleg moeten geven van Cicero en van Pogge en er vervolgens een 2e fase deelvraag over intrinsieke waarde volgt. In zijn geheel vereist de vraag veel kennis en inzicht.

Vraag 9 is een erg moeilijke en zeer goed discriminerende vraag. De eerste deelvraag vereist genuanceerd begrip en is geformuleerd volgens de eindterm, die voor havisten moeilijk te volgen is (maar altijd nog beter dan een afwijkende herformulering). De tweede deelvraag is specialistisch, vraagt naar detailkennis, maar maakt daardoor ook een zeer goed onderscheid tussen de goede en de beste leerlingen. Zeker als deze kennis ook nog moet

worden toegepast in de derde deelvraag.

Opgave 3 Klimaatverandering bespreekt Obama's plan om de opwarming van de aarde door CO₂-uitstoot tegen te gaan, de verbanden tussen klimaatverandering en sociale onrechtvaardigheid en de inzet van de Paus op dat gebied, de actiegroep Urgenda die de Nederlandse staat aanklaagt en onze verantwoordelijkheid voor toekomstige generaties.

Uit *Mondiale Rechtvaardigheid* wordt besproken: de tragedie van de meent, de overeenkomst en het verschil tussen Pogge en de libertaristen, persoonlijke en institutionele ethiek, zelfbeschikking volgens Mill, morele verplichtingen volgens Singer en het principe van verdelende rechtvaardigheid.

Vraag 10 is een gemiddelde vraag wat betreft moeilijkheid die een goed onderscheid maakt tussen leerlingen die een voldoende dan wel een onvoldoende scoren. De vraag is samengesteld maar niet problematisch. Goed als eerste vraag van een nieuwe opgave.

Vraag 11 over deze vraag was veel te doen en de meningen over deze vraag wa-

ren verdeeld: te ingewikkeld dan wel erg leuk. Toetstechnisch blijkt deze vraag iets moeilijker dan gemiddeld, maar niet heel erg moeilijk, en is vrij aardig discriminerend. Over het algemeen heeft deze vraag voor leerlingen kennelijk niet tot grote problemen geleid.

Vraag 12 is bedoeld als makkelijke vraag die ruimte laat voor creativiteit. Dat eerste komt niet helemaal uit de verf; de vraag is iets makkelijker dan gemiddeld, maar daarmee nog geen gemakkelijke vraag.

Vraag 13 is de moeilijkste vraag van het examen, die ook heel goed onderscheid maakt. Hier worden bij uitstek de allerbeste leerlingen gehonoreerd ten opzichte van de (iets) mindere. Er werd in de vraag dan ook veel van leerlingen geëist.

Vraag 14 heeft een lage p-waarde en is het meest overgeslagen, terwijl het niet bedoeld was als moeilijke vraag, integendeel. Mogelijke verklaringen zijn dat het de een na laatste vraag van een wat lang examen is, waardoor leerlingen moe zijn. Een andere verklaring is dat de drie stellingen van Singer waarnaar wordt gevraagd weliswaar een prominente rol in het boek *Mondiale Rechtvaardigheid* spe-

len, maar dat ze niet expliciet worden genoemd in de eindtermen. Ze behoren overigens wel tot de eindtermen, maar dat is wellicht niet meteen duidelijk.

Vraag 15 is een goede afsluiter die gemiddeld moeilijk/makkelijk is en niet tot problemen heeft geleid. Wel is ook deze vraag wat vaker overgeslagen. De meest voor de hand liggende verklaring is dat een aantal leerlingen niet goed meer aan deze vraag is toegekomen.

5. Het examen van het 2e tijdvak

Dit examen begint met de *opgave Internationale drugshandel* over Drugsbaron El Chapo en of we hem tegen zijn achtergrond moeten zien als hulpeloos slachtoffer van zijn omstandigheden dan wel als handelend persoon, en of hij daarom arm is of rijk. In de internationale strijd tegen drugshandel en corruptie worden vervolgens de negatieve plichten en de institutionele ethiek vergeleken en komen vragen naar soevereiniteit van landen en de verdelende rechtvaardigheid aan bod.

Opgave 2 Kinderen van Moeder Aarde behandelt het kinderboek van Thea Beckman als uitgangspunt voor de vraag naar

de verhouding tussen mannen en vrouwen, gelijkheid en ongelijkheid, rechtvaardigheid en onrechtvaardigheid en verschillende manieren om met de aarde om te gaan. Verschillende vrouwonvriendelijke opvattingen van filosofen passeren de revue waarbij de capability-benadering van Nussbaum wordt ingezet. Vervolgens worden het grondstoffenprivilege en de vloek van de hulpbronnen, waar het boek van Beckman ook over gaat, besproken aan de hand van Pogge, Beitz, Rawls en Hardin. Tot slot keert de opgave terug naar het feministisch perspectief en naar de vraag of absolute heerschappij van vrouwen als onrechtvaardigheid moet worden aangemerkt.

Opgave 3 Grensmuren gaat over de Chinese muur, de muur tussen de VS en Mexico en de hekken en andere “muren” om de buitengrenzen van de Europese Unie tegen vluchtelingen. Zijn dergelijke muren te rechtvaardigen? Wat zouden Cicero en Kant hiervan zeggen, en hoe reageert de Raad van Europa over onze verantwoordelijkheden? Moeten we mensen die in nood aankloppen helpen of is het nastreven van mondiale rechtvaardig-

heid toch maar een utopie?

Dit tijdvak kan niet toetstechnisch worden besproken, omdat het aantal kandidaten dat aan het 2e tijdvak deelneemt te gering is, waardoor er geen uitvoerige statistische gegevens voorhanden zijn. Verder kent het 2e tijdvak geen landelijke nabespreking. Wel kan uit de analyse worden opgemaakt dat er zich geen toetstechnische problemen hebben voorgedaan.

Agenda

Organisatie	Evenement	Datum	Locatie	Link
Filosofieles.nl	Ethiek-tweedaagse	vrijdag/zaterdag 1 en 2 december 2017	ISVW, Leusden	ine.raangs@gmail.com
	Filosofisch Café: Meer dan wetenschap	dinsdag 12 december 2017	Universiteit Utrecht	www.sg.uu.nl/agenda/2017/filosofisch-cafe-meer-dan-wetenschap
Nederlandse Filosofie Olympiade	Nederlandse Filosofie Olympiade 2018	vrijdag/zaterdag 26 en 27 januari 2018	ISVW	filosofieolympiade.nl
VFVO & ISVW	Conferentie 'Identiteitsvorming in Onderwijs!'	17 februari 2018	ISVW	isvw.nl/activiteit/identiteitsvorming-in-het-onderwijs/
NVON	Conferentie 'Wetenschapsoriëntatie in tijden van Nepnieuws'	22 maart 2018	Vredenburg Utrecht	